

Osmanlı Döneminde 'Bilim' Alanındaki Türkçe Telif ve Tercüme Eserlerin Türkçe Oluş Nedenleri ve Bu Eserlerin Dil Bilincinin Oluşmasındaki Yeri ve Önemi*

İhsan Fazlıoğlu**

THE PLACE AND IMPORTANCE OF THE SCIENTIFIC WORKS WRITTEN IN OR TRANSLATED INTO TURKISH IN THE FORMATION OF LANGUAGE CONSCIOUSNESS IN THE OTTOMAN PERIOD

Studies concerning the history of Turkish language in the ottoman period generally focus on works in literature and religion, and ignore works on logic, mathematics, astronomy, geography and philosophy of nature, whether written in Turkish or translated from Arabic, Persian or European languages. In conceiving the history of Turkish language, it is important to determine the motives and intentions of those who wrote in or translated into Turkish in various scientific disciplines. In those works, especially the prologues (dibâce or mukaddime) and epilogues (hatime) give us valuable knowledge on the motives of authors or translators, as well as on their relation to Turkish.

Here, first of all, Ottoman scholars' conception of 'language' and the place of Turkish in this conception are investigated. Then, the structure of the Turkish used by Ottoman scholar is examined. Finally, works in logic, mathematics, astronomy, geography and philosophy of nature of the period from the establishment of Ottoman empire to the groundbreaking reform, called Tanzimat, are examined with a view to the motives and purposes of their authors or translators in preferring Turkish as the medium.

Türk Dili tarihi çalışmalarında edebiyat, tarih ve dini alanlarda telif edilmiş eserler üzerinde durulmasına rağmen mantık, riyâzî ilimler (aritmetik, geometri, astronomi, müzik), coğrafya ve felsefi fizik gibi sahalarda Türkçe yazılmış ya da bu sahalarda Arapça, Farsça ve değişik Avrupa dillerinde kalem almış Türkçe'ye tercüme edilmiş eserler üzerinde fazla inceleme yapılmamıştır. Değişik 'bilim' dallarında Türkçe eser yazma ya da tercüme etme

- * Bu çalışmanın ilk hâli, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü tarafından 7-8 Kasım 2002 tarihinde Ankara'da düzenlenen "Dil, Kültür ve Çağdaşlaşma Sempozyumu"nda "Osmanlı Döneminde Fen Bilimlerindeki Türkçe Telif ve Tercüme Eserlerin Dil Bilincinin Oluşmasındaki Yeri ve Önemi" adıyla bildiri olarak sunulmuştur. Değişik ekler yapılan bu çalışma, sunulan bildiriye içermekle beraber genişletilmiş ve yeni malzemeyle zenginleştirilmiştir.
- ** Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü.

eylemini tetikleyen sâikler ile bu eserleri telif ya da tercüme eden kişilerin niyetleri ve hedefleri Türkçe'nin tarihi açısından son derece önemli bilgiler vermektedir. Osmanlı Devleti'nde değişik 'bilim' alanlarında yazılan veya tercüme edilen eserlerin özellikle 'önsözleri' (dibâce yahut mukaddime) ya da 'sonsözleri' (hatime) yazarlarının Türkçe telif ve tercüme etme gerekçelerini içeren malumatı verdiği gibi, satır aralarında yazarın veya mütercimnin Türkçe'yle olan ilişkilerine de ışık tutmaktadır¹.

Bu çalışmada, öncelikle Osmanlı bilgininin dil anlayışı ve bu anlayış içerisinde Türkçe'nin yeri kısaca gözden geçirilmiş; akabinde Osmanlı bilginin kullandığı Türkçe'nin yapısı üzerinde yine kısaca durulmuş ve nihâyet Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1839 Tanzimât'ın ilanına kadarki dönemde mantık, riyâzî ilimler, coğrafya ve felsefî fizik sahasındaki Türkçe eserlerin önsöz ile sonsözlerinden hareketle telif ve tercüme nedenleri, aşağıda öngörülen tasnife uygun olarak incelenmiştir.

I. Osmanlı Bilgini, Dil ve Türkçe

Osmanlı döneminde 'bilim' alanında Türkçe telif ve tercüme eserlerin dil bilincinin oluşmasındaki yeri ve önemi nedir gibi bir soruya cevap vermeden önce böyle bir sorunun zemininde yer alan 'bir Osmanlı bilgini dil denilince ne anlar?', başka bir deyişle 'bir Osmanlı bilgininin dil anlayışı ve tasavvuru nedir?' sorusunun kısaca ele alınıp incelenmesi gerekir.

1. Osmanlı Bilgininin Dil Tasavvuru

Osmanlı kültüründe dil, Varlık kavramıyla olan ilişkisi çerçevesinde ele alınır. Sa'deddin Taftâzânî (öl. 1390) ile Taşköprülü-zâde'ye (öl. 1561) dayanarak bu çerçeve şöyle özetlenebilir: Varlık, fizik (aynî), zihin (zihnî), dil (lafzî, lügavî, lisânî, ibârevî) ve yazı'da (hattî, kitâbî) olmak üzere dört sferde tezâhür

1 Türk dilinin tarihi seyri için bkz. Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I-II*, 3. baskı, İstanbul 1994; Mustafa Özkan, *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, İstanbul 1995. Osmanlı dönemi Türkçe için bkz. Nuri Yüce, "Osmanlı Türkçesi", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (editör: Ekmeleddin İhsanoğlu), c.II, İstanbul 1998, s. 3-20. Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde değişik sahalarda yazılmış ve çevrilmiş Türkçe eserlerin genel bir dökümü için bkz. Günay Kut, "Anadolu'da Türk Edebiyatı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (editör: Ekmeleddin İhsanoğlu), c.II, İstanbul 1998, s. 21-68. Ayrıca farklı ve nisbeten menfi görüşleri içeren çalışmalara örnek için bkz. Agha Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleştirme Evreleri*, Ankara 1960 (II. Baskı); Enver Ziya Karal, "Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu (Tarih Açısından Bir Açıklama)", *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Ankara 1978, s.7-96. Ayrıca XIV.- XVI. Yüzyıllarda yazılmış Türkçe eserler üzerinde araştırma yapan ve bu metinleri yayımlayan araştırmacılar bu yüzyıllardaki Türkçe'nin durumu ve Türkçe eserlerin telif ve tercüme edilme nedenleri konusunda 'giriş' niteliğinde bir incelemeyi çalışmalarının başlarına eklerler. Ancak bu konuda, anılan asırlar içerisinde kalarak, en geniş araştırma için bkz. Kemal Yavuz, "XIII. - XVI. Asır Dil Yadigarlarının Anadolu Sahasında Türkçe Yazılış Sebepleri Ve Bu Devir Müelliflerinin Türkçe Hakkındaki Görüşleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Aralık 1983, Sayı 27, s. 9-55. Yavuz, aynı makaleyi fazla bir değişiklik yapmadan, yalnızca kaynakçasına eklemelerle bulunarak, yeniden yayımlamıştır. Bkz. *Türkler*, edit. H. C. Güzel - Kemal Çiçek - Salım Koca, c. XVII, Ankara 2002, s. 617-635. Bu çalışmada atıflar Yavuz'un ilk makalesine yapılacaktır.

eder. Fizikte varolan (el-vucûd el-aynî), nesnenin gerçekliğini (hakikat el-şey), zihinde varolan (el-vucûd el-zihnî) nesnenin imajını (suretini) (sûret el-şey), dilde varolan (el-vucûd el-lisânî) nesnenin adını (ism el-şey), yazıda varolan (el-vucûd el-hattî) ise <nesnenin> adının resmini (sûret el-ism) verir. Ancak bu dört sferdeki her bir varlık alanı birbirine delâlet eder; başka bir deyişle bu dört sfer arasında Mutlak Varlık kavramı çerçevesinde bir birlik vardır. Buna göre, yazıda varolan dilde varolana, dilde varolan zihinde varolana, zihinde varolan ise fizikte varolana delâlet eder. Mutlak Varlık kavramına nisbetle dört varlık sferi arasında bulunan birliğe rağmen yazıda ve dilde varolan uzlaşım-saldır. Bu durum dört varlık sferinin birbirine delâletinin içeriğini de belirler. Buna göre; nesnenin adı (dilde varolan) hem nesnenin imajına <sûretine> (zihinde varolan) hem de nesnenin gerçekliğine (fizikte varolan) 'ses' ve 'anlam (kavram)' yönünden bağlıdır; bu 'bağ' ise nesnenin adının resminde 'nakş' edilir. Yazıda ve dilde varolanda, diller ve alfabeler farklı olduğundan yani uzlaşım-sal olduğundan 'delâlet eden' (dâl) değişebilir; ancak zihindeki varolana delâlet ettiklerinden, zihindeki 'delâlet edilen' (medlûl) değişmez; çünkü dillerin değişmesiyle nesneye ilişkin imaj farklılaşmaz. Benzer şekilde nesnenin imajının dillere göre farklı adlandırılması ve bu adların farklı yazımı, nesnenin imajının nesnenin gerçekliğine olan delâletini farklılaştırmaz².

Özet bir şekilde serimlenen ve tarihi arkaplanı İbn Sînâ – Gazâlî – Fahrüddin Râzî çizgisine dayanan³ Osmanlı bilginin dil anlayışında dil alanı uzlaşım-sal olduğundan milletlere, hatta çağlara göre değişebilir. Bu özelliğiyle dil nesnenin adını verir; ayrıca hem nesnenin dışdünyadaki gerçekliğiyle hem de zihindeki imajıyla alakalıdır. Öyleyse dil nesnenin gerçekliği ile imajını aktaran, temsil eden bir vasıta, bir âlettir. İşte bundan dolaydır ki, Osmanlı Medreselerinde dil bilimleri nesnenin imajına ve gerçekliğine ulaştıran âlet ilimleri olarak sınıflandırılmış ve okutulmuştur. Nitekim Kânûnî Sultan Süleymân döneminin ünlü müderrisi ve filozofu Taşköprülü-zâde, *Miftâh el-sa'âde ve misbâh el-siyâde* adlı tanınmış eserinde ilimleri yukarıda özetlenen Varlık anlayışına göre sınıflandırmış ve dil ilimlerini âlet ilimleri olarak incelemiştir⁴. Başka bir deyişle Taşköprülü-zâde, önce nesnenin adının resmi olan yazı'ya ilişkin bilimleri; sonra nesnenin imajının adı olan dil'e ilişkin bilimleri; daha sonra nesnenin sûretinin formel inşasını gerçekleştiren mantık bilimleri; en nihayetinde de nesnenin gerçekliğini araştıran bilimleri ve alt dallarını ele almıştır.

Öte yandan Osmanlı bilgini için dil hem Kur'an-ı Kerim'de tecessüm eden vahy-i ilâhî'nin hem de Varlık'da tecessüm eden irâde-i ilâhî'nin, kısaca aynı kelâm-ı ilâhî'nin yatağı (mesken) olarak görülmüştür. Başka bir deyişle sahih bir dil bilgisi sahih bir din ve varlık tasavvuru için zorunludur. Bu ilkedен hareket eden Taşköprülü-zâde, hem haber-i sâdik'in hem de ta-

2 Sa'deddin Taftâzânî, *Şerh el-mekâsîd*, nşr. Abdurrahman Amayre, Beyrut 1989, c. I, s. 342-344; Taşköprülü-zâde, *Miftâh el-sa'âde ve misbâh el-siyâde* [MS], c. I, Beyrut 1985, s. 69, 75.

3 İbn Sînâ, *Kitâb el-necât*, nşr. Mâcid Fahrî, Beyrût 1985, s. 49; Gazâlî, *Mi'yâr el-'ilm*, nşr. Ahmed Şemsüddin, Beyrut 1990, s. 47-48.

4 Taşköprülü-zâde, MS, c. I, s. 69-70.

rihi süreç içerisinde teşekkül etmiş dinî ve hikemî-felsefî ilimlerin âleti olarak Arapça'nın, bizatihi Arapça öğrenmekten daha çok Kur'an-ı Kerim'i ve Varlık'ı daha iyi anlamak için tahsil edilmesi gerektiğini vurgular⁵. Bundan dolayı, Osmanlı düşünürleri Vahiy'de Arap dili, Varlık'ta da logos [kanun, düzen] araştırmaları için dilin bizatihi yapısı yanında vahiyle ve varlıkla ilişkisi üzerinde de özel olarak durmuşlardır⁶.

Bu dönemde 'Arapça' denilen ve hakikat ile sûretinin kendisiyle temsil edildiği dilin formel yapısı ile fonksiyonu hakkında dikkat edilmesi gereken en önemli nokta "yarı-sembolik" bir özelliği hâiz olmasıdır. Nasıl ki günümüzde fen bilimleri 'matematik' adı verilen sembolik bir dille temsil ediliyorsa klasik İslam medeniyetinde Varlık'a ilişkin bilgi kategorik-formel bir hale getirilmiş, kısaca mantıklaştırılmış bir dille, Arapça'yla temsil ediliyordu. Bu yarı-sembolik dil, İbn Sina – İbn Heysem tefekkür anlayışının Gazâlî – Fahrüddin Râzî – Nasirüddin Tûsî süzgecinden geçen, Necmüddin Kazvîni – Sirâcüddin Urmevî – Kutbüddin Râzî'nin çalışmalarıyla son halini kazanan, hakikate ilişkin her türlü bilginin kendisiyle temsil edildiği bir âlet-dildir. Dinî, dil ve felsefi-hikemî bütün bilim dallarının, hatta fizik biliminin bile anılan mantık-dil'yle yapıldığı dikkate alınrsa bu dönemde sözkonusu olan Arapça'nın bizatihi Arap dili olmaktan çok, yukarıda özellikleri belirtilen, hakikat ile sûretinin kendisiyle temsil edildiği yarı-sembolik dil olduğu açıklığa kavuşur.

2. Osmanlı Bilgininin Dil Tasavvurunda Türkçe'nin Yeri

Böyle bir anlayış 'saf dil kavramı'na dayansa da, sınıflandırmanın dönemin bilim ve kültür dili Arapça'ya göre yapıldığı düşünülecek olursa, şu soru kendiliğinden karşımıza çıkacaktır: Bu dil tasavvurunda Türkçe'nin yeri nedir? Bu sorunun cevabı her şeyden önce yukarıda serimlenen anlayışın içerisinde mevcuttur: Dil hem nesnenin gerçekliğini hem de imajını 'ses' ve 'anlam' yönünden temsil eden bir âlet olduğundan dilin değişmesi ne nesnenin gerçekliğini ne de imajını değiştirir. Öyleyse gerçekliğin ve bu gerçekliğin imajının farklı dillerde ifade edilmesi yalnızca bu dilleri konuşan insanlar açısından belirli bir önemi hâizdir. Öyleyse hakikat (gerçekliğin ve doğrunun) ile sûretinin (imajının) belirli bir dile dökülmesi o dili konuşan insanların bu hakikat ile sûreti 'işıtmesi' ve 'anlaması' açısından zorunludur. Bu durumda yapılacak iki şey vardır: Ya insanlara, bu dönemde, hakikat ile sûretini temsil eden, yukarıda belirtilen özellikleri hâiz, Arapça'yı 'anlayacak' şekilde öğretmek ya da hakikat ile sûretini temsil eden Arapça'dan başka bir dile yani Türkçe'ye aktarmaktır. Çünkü hakikat ile sûretinin onunla muhatab olan kişiler bakımından anlaşılması için böyle bir aktarım zorunludur. Öyleyse Osmanlı döneminde hakikat ile sûretini temsil eden Arapça, Farsça, Latince, Fransızca, vb. hem kısmen alfabeti hem de dili farklı olan bir metni Türkçe'ye ya da başka bir dile hem telif hem de tercümeyle aktarma anlayışının anahtar kavramı, bu aktarmaya 'muhatab olan' kişidir. Başka bir deyişle ak-

5 Taşköprülü-zâde, MS, c. I, s. 69.

6 Geniş bilgi için bkz. Şükran Fazlıoğlu, "Manzûme fi tertib el-kutub fi el-ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları", *Değerler Eğitimi Dergisi*, c. I, S. 1, İstanbul 2003, s. 108.

tarımı zorunlu kılan, bu aktarıma 'muhatap olan' kişinin dilidir. Kısaca söylemek gerekirse, hakikatin hangi dille temsil edileceği sorunu, hakikatin ulaştırıldığı insanın hangi dili konuştuğu sorusuna verilecek cevaba bağlıdır. Bu dönemde yüksek İslâm kültürünün dili Arapça olunca yani hakikatin temsil edildiği dil Arapça olunca, üst-kültürün eğitimini alan kişi de Arapça üzerinden hakikati elde eder ve onunla ilişki kurar. Hakikatin ulaştırıldığı kişi Türkçe konuşan bir kişi ise, anlama sorununu aşmak için, hakikatin Türkçe'yle temsil edilmesi gerekir. Nitekim ilk dönem Osmanlı bilginleri bu gerçeği tespit etmişlerdir. Aşık Paşa (öl. 1332), eski ve yeni bilginlerin Arapça ve Farsça pekçok eser yazmasına karşın,

"... ve şimdi şöyle bil kim bizüm zamânumuzda halkun çokı idrâk-i ma'ânî niçe kim gerekdür idemez ve besâtin-i ma'rifetden bir gül direbilmez; ve bülbül âvâzın gülistân içinde işidemez. Zarûret iktiza itdi kim bir kitâb Türk dilinçe tertîb ola..."⁷.

der. Aşık Paşa, "Vemâ erselnâ min resûlin illâ bi-lisâni kavmihi [Biz her elçi-yi kendi milletinin dili üzere gönderdik]" ayetini alıntılar ve ekler⁸:

"Türk dilinde anlayalar ol Hak'ı
Tâ ki mahrûm kalmaya Türkler dakı"

Aşık Paşa, hedefini tayin ettikten sonra hakikati temsil etmede diller arasında ilkece bir fark olmadığını özellikle vurgular⁹:

"Kamu dilde ma'ni vardur bilene
Cümle yolda Hak bulındı bulana"

Aşık Paşa'ya göre aslında bütün diller tek bir hakikati (manayı) söyler¹⁰:

"Ma'niyi bir dilde sanman siz hemân
Cümle diller anı söyler bi-gümân"

Aynı görüşü paylaşan Mu'inüddin b. Mustafa, Sultan II. Murad'a sunduğu *Mesnevi-i Murâdîyye*'de şöyle demektedir¹¹:

"Kavmine kendü lisânıyla nüzûl
Eyledi külli nebî vü hem resûl"

Biz de Türki dil ile şerh eyledük
Kavmümüze dilleriyle söyledük"

Mu'inüddin b. Mustafa, bir adım daha ileri giderek, dillerin Hakk'ı ve Hakikati dile getirmede aralarında hiç bir fark bulunmadığını birinin diğerine üstünlüğünün olmadığını vurgular:

7 Aşık Paşa, *Garib-nâme*, nşr. Kemal Yavuz, c. I/1, Ankara 2000, s. 5-7.

8 Aşık Paşa, *Garib-nâme*, c. II/2, s. 955. Mısraların Osmanlıca metindeki sırası ile Yavuz'un neşrindeki sırası farklıdır. Bu çalışmada Osmanlıca metindeki sıra tercih edilmiştir.

9 Aşık Paşa, *Garib-nâme*, c. II/2, s. 957.

10 Aşık Paşa, *Garib-nâme*, c. II/2, s. 957.

11 Kemal Yavuz, *Mu'ini'nin Mesnevi-i Murâdîyyesi*, Ankara 1982; aynı yazar, *a. g. m.*, s. 22.

"Türki vü Çinî Acem ya ger Arab
Cümlesinde kasd olan Tevhid-i Râb

Her biri bir dil ile geldi 'ibâd
Cümleden Tevhid-i Râb oldu murâd

Aynı görüşü dillendiren Yazıcıoğlu Ahmed Bican (1453'de sağ), *Envâr el-âşıkîn* adlı eserinde "... Türkçe bir kitâb düzem ki bu bizüm il kavmı dahı ol ilimlerden fâide tutup..." diyerek hem zâhiri hem de bâtinî ilimlerde mevcut bulunan hakikati "bizim kavme" ulaştırmanın yolunun eserlerin Türkçe telif edilmesinden geçtiğini belirtir¹².

Hoca Mesud b. Ahmed (öl. 1375 civ.) ise 'söz'ün (logos'un) gökten inip 'gönül'den geçerek 'dil'de durduğunu; bu duruşta bütün dillerde asıl olan mananın olduğunu, farkın ise tezahürde ortaya çıktığını vurgular¹³:

"Ki söz yüce göklerden inmiş-durur
Gönülde giçüp dilde dinmiş-durur
...
Ne dilce olur-ısa ma'nidür asl
Ki anun-içün kodılar bâb u fasl".

Kendi dönemindeki müderrislerin, muhaddislerin ve müfessirlerin Türkçe ders verdiğini yoruma mahal bırakmadan belirten Devletoğlu Yusuf (XV.yüzyılın ilk yarısı), *Vikâye şerhi*'nde konuyu Ebû Hanife'nin namazda Kur'an-ı Kerim'in Farsça olarak okunmasını caiz gördüğünü belirterek temellendirmeye çalışır ve temel fikri veciz bir şekilde özetler¹⁴:

"Öyle olsa her ne dilce olsa ger
Lafz âlet ma'ni olur mu'teber".

Ancak bahse konu olan durumu en yetkin şekilde temsil eden Şeyhoğlu Sadrüddin Mustafa'nın (XV. yüzyılın ilk çeyreği) şu beyitleridir¹⁵:

"İlüm Türkdür dilüm Türkdür didüm
Egerçi Tat dilinde var-durur yat
Velikîn Rûm ilinün kavmi yek-ser
İngup Türk dilini söyleşürler
Dirüm ben söyleşem 'âkıl bulunca
Sözi her kavm ile dillü dilince"

Hoca Mesud b. Ahmed'in *Süheyl ü Nev-bahar*'ındaki 'Sebeb-i nazm-ı tercemân-ı in-kitâb' bölümündeki beyitler de Şeyhoğlu Sadrüddin Mustafa'nın görüşlerini desteklemektedir¹⁶:

12 Yazıcıoğlu Ahmed-i Bican, *Envâr el-âşıkîn*, İstanbul 1301, s. 5; Yavuz, a. g. m., s. 20.

13 *Ferheng-nâme-i Sadî Tercümesi*, Kilisli Rifat, İstanbul 1340-1342, s. 5; Yavuz, a. g. m., s. 24.

14 Yavuz, a. g. m., s. 39.

15 Hüseyin Ayan, *Şeyhoğlu Mustafa Hurşid-nâme (Hurşid ü Feraşâd)*, Erzurum 1979, beyit nu: 7799-7801.

16 Mesud b. Ahmed, *Süheyl ü Nev-Bahar*, Ankara 1991, s. 216, 335-336. beyitler.

"Cihânda bugün resm eyle gider
Ki öküş kişi Türki'ye meyl ider
Bu hikmet durur kişi ger eyleye
Ki dilince her kavm ile söyleye"

Öyleyse, yukarıda çizilen çerçevede, Osmanlı dönemindeki telif ve tercüme-lerin Türkçe olması muhatabın Türkçe bilmesiyle alakalı olduğundan, "muhatab" kavramı çerçevesinde şu tasnifi yapmamız mümkündür¹⁷:

1. Muhatab, ilme yeni başlayan ve yalnızca Türkçe bilen bir öğrencidir [Muhatabın öğrenci olması].

2. Muhatab, eserin içerisindeki bilgileri kullanacak, yalnızca Türkçe bilen siyasi ya da medeni bir mesleki sınıfa mensub kişidir. [Muhatabın mesleki bir sınıf olması].

3. Muhatab, eserin içerdiği bilgilerin kamuya maledilemesi için seçilen bölgedeki yoğun Türk nüfusudur. Başka bir deyişle yazar veya mütercim genel fayda için eserin etki ve kullanım alanını genişletmeyi hedeflemektedir [Muhatabın Türkçe konuşan halk olması].

4. Muhatab, eserin kendisine sunulduğu, yalnızca Türkçe konuşan Sultan ya da etkili-yetkili bir devlet adamıdır. Başka bir deyişle muhatab, eserin ithaf edildiği siyasi-idari hakimiyet odağının konuştuğu dildir [Muhatabın siyasi-idari irade olması].

5. Hiç bir pratik hedef gütmeyen yalnızca Türkçe dil bilincine dayanan telif ve tercüme faaliyetinde muhatab kişinin dil bilincinin varlığıdır [Muhatabın dil bilinci olması].

Burada 'muhatab' kavramı çerçevesinde verilen sıralama pek çok eserde içiçe girmiştir. Başka bir ifadeyle bir eserin Türkçe telif ya da tercüme olması yukarıda verilen şıklardan birisine veya bir kaçına aynı anda dayanabilir. Ayrıca bir yazarın veya mütercimin, faydalı bir iş yaparak, yadigar bırakarak öldükten sonra unutulmama ya da hayır duayla anılmak istemesi yaygın bir neden olarak gözüktür. Ancak bu durum yukarıda sıralanan şıklardan herhangi birisinde eser yazan veya tercüme eden her müellifin 'metafizik' niyetidir. Başka bir deyişle bu müellifin ya da mütercimin öldükten sonraki talebiyle (uzak-hedef; manevî hedef) alakalıdır. Dolayısıyla bu niyetin eser telifi ya da tercümesinde somut bir neden olarak alınması fazla açıklayıcı olmayacaktır. Yazarın veya çevirmenin böyle bir beklentide olması eserin kendisinden sonraki nesiller tarafından da, yazıldığı sahaya bağlı olarak kullanılacağı ve eserinden faydalanılmaya devam edileceği inancına dayanır. Bu da yazarın eserine olan güvenini ve geleceğe ilişkin temennisini yansıtır. Kısaca denirse bu tavır dini anlamda insanlara fayda vermeyi sürdüren bir eylemin kişinin amel defterini açık tutacağı inancıyla da son derece ilgilidir.

3. Türki-i basit ile Türki-i fasih

Yukarıda ifade edildiği üzere, muhatab Türkçe konuşan bir kişi ise, 'ses ve anlam', dolayısıyla 'anlama' sorununu aşmak için hakikat'in temsil edil-

17 Yavuz, a. g. m.'sinde, ayrıntılarda benzeşen, farklı bir tasnif vermektedir (özellikle bkz. s. 54).

diği dil de Türkçe olacaktır. Ancak tam da bu noktada 'ne tür / nasıl bir Türkçe' sorusu gündeme gelmektedir.

Herşeyden önce, böyle bir soruyu cevaplarken 'ulus-devlet' sürecinde ortaya çıkmış kavramlarla tarihi okumanın doğru olmadığını belirtilmesi gerekir. Başka bir deyişle 'millî' olmayan, daha doğru bir ifadeyle, 'ulusal' olmayan bir devlet için 'millî dil' ve 'millî edebiyat' kavramsallaştırmaları ancak ve ancak 'mecazî' anlamda doğruluk değeri taşırlar. Herşeyden önce bu tarihî dilimde dil, ferdî anlamda kişinin kimliğini oluşturan bir unsur olarak görülse bile 'kök' (menşe) itibarıyla müşterek (kollektif) kimliği oluşturan bir unsur olarak merkezî bir yer edinmemiştir. Bu cümle, kesinlikle Osmanlı devrinde dilin, 'âlet ilmi' kavramsallaştırmasına uygun olarak, yukarıdaki çeşitli alıntıların da gösterdiği gibi, yalnızca bir ifade aracı olarak düşünüldüğünü göstermez. Başka bir deyişle hiç şüphesiz Türkçe, -türü tartışılmakla beraber-, Osmanlı-Türk kimliğinin ayrılmaz bir ögesi idi; ancak bu ayrılmaz öge olma durumu Osmanlı döneminde, oldukça karmaşık olan kollektif kimliğin rengine uygun olarak kendine has özellikleri kazandı. Nitekim XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde askerî sınıfın en alt kademesinin bile müslüman olması ve Türkçe bilmesi zorunlu hale gelmişti. Öyleyse bu tespitlere uygun olarak soru şu şekilde de dile getirilebilir: Ne tür bir Türkçe tasavvuru ortak-kimliğin bir parçası olarak düşünülmüştü; ya da zorunlu olan Türkçe ne tür bir Türkçe idi?

Başta M. F. Köprülü olmak üzere pek çok modern araştırmacı çalışmalarında, Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında, Anadolu Selçuklu devri ile Osmanlı'nın çağdaşı Beylikler döneminde yazı dili olan Türkçe'nin zamanla, yüksek İslâm kültür eğitimi almış, dolayısıyla Arap ve Fars edebiyatına aşina olan müellifler tarafından 'yetersiz', 'sert' ve hatta 'kaba' olarak görülme-ye başladığına dair pek çok örnek vermektedir¹⁸. Ancak bu duruma temsil değeri en yüksek olan ve söylenenlerin gerekçelerini veren metin Şeyhoğlu Sadrüddin Mustafa'nın şu beyitleridir¹⁹:

Dirîga söz mücâbâtında söz çok
Ne kılam çün bu dilde şerhe yol yok

Ki Türkün dîli nâ-ma'lûm dîldür
'İbâretden neden mahrûm dîldür

Kuru vü sulb u serddür Türk'e benzer
Ter ü nâzûk dîl andan ürke benzer

Ri'âyet kılur isen bunda sûret
Kalur tertîbi ma'nînün zarûret

Çü sûret göresin ma'nî bozulur
Töreysüz okınur ağduk yazılır

Gerek ma'nî gîde sûret yüzince
Yahod sûret gîde ma'nî düzince

18 M. Fuad Köprülü, "Millî Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri", *Edebiyat Araştırmaları 1* içerisinde, İstanbul 1989, s. 273-278. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Yavuz, a. g. m.

19 *Hurşid-nâme*, nşr. Hüseyin Ayan, 323-329. beyitler.

Ol kim düşe ol bilişe yâda
Ne ma'nî naks u ne sûret ziyâde

Ünlü Osmanlı tabibi, Şerefeddin Sabuncuoğlu olarak tanınan Amasyalı Şerefeddin b. Alı b. el-Hâc İlyâs b. Şa'bân (öl. 1468'den sonra) da *Zâhire-i Harzemşâhî*'nin ilaçlarla ilgili kısmı olan *Akrâbâdîn* kısmının tercümesinde Türkçe'nin tıb ilmî terimleri açısından yetersizliği üzerinde çok açık bir şekilde durur:

"... Ve üçüncü bâb bu kitâbun içindeki istilaha lugat düzdüm şol sebebden kim eğer bu kitâbı sırf Türkî idecek olursam Türkî dil ebter dildür kelâmung halâveti kalmaz ve mecmû'-i istilâhât-ı etibbâ bozulur ve zâ-yi olur"²⁰.

Aşık Paşa, Şeyhoğlu Sadrüddin Mustafa, Devletoğlu Yusuf, Sinan Paşa (öl. 1486), Şerefeddin Sabuncuoğlu, Kemal-i Zerd (Bergamalı Sarıca Kemal, XV. yüzyılın ikinci yarısı) gibi pek çok şair ve yazarın, Türkçe'nin yetersizliğinden yakınması bir durumu tespit çerçevesinde bir hakikate karşılık gelmesinin yanında eserlerini meydana getirirken harcadıkları emeğe vurgu yapmak²¹; belki de bu emeği biraz mübalağa etmek içindir. Hoca Mesud b. Ahmed bile eserleriyle övünmesi ve Türkçe'yle telif etmesini öne çıkartmasına karşın Türkçe'nin darlığından yakını. Bu yakınma yalnızca Türkçe'nin teknik içeriğinden kaynaklanan yetersizliklerle alaklı değildir; aynı zamanda Türkçe yazan yazarların önünde daha önce yazılmış örnek alınabilecek metinler olmamasıyla da ilgilidir²².

Türkçe'nin 'töresizliği'nin yani dilbilgisinin (gramerinin) olmayışı ile 'kırsırlık', bundan dolayı da 'sert' ve 'ağdalı' oluşu ilk bakışta dikkati çeken temel şikâyet noktalarıdır. Ancak şikâyetlerin ifade edildiği ibarelerin bağlamı dikkate alındığında zeminde gizil olarak yer alan başka bir kaygının bulunduğu söylenebilir. Bu kaygı Türkçe'nin o günkü durumu itibarıyla hakikati ifade edip edemeyeceği sorununda düğümlenmektedir. Sinan Paşa'nın ifadeleri bu durumu telmih etmektedir²³:

"... Ammâ zâhir -i şer' ni'düğünde çok iş vardır, çok nesneyi zâhir -i şer'e muhâlif sanırsun, eyle degüldür, imdi anların ba'zını şimdi sana bildürmek istesem olurdu ve biraz misâlini beyân eylesem anlanırdı, ammâ söz gayet çok olup uzanur ve tezkire maslahatı b'l-küllîye yabanda kalur, eğerçi ben ana dahı mukayyed olmazdum, söz nereye sevk iderse yazardum lîkin bu kitâbı Türkî sayup anca avâm baksa gerek ve nice bilmez kişi Türkî deyü okısa gerek, nâ-gâh yazdugumı anlamayalar, korkum bu sözle bir kişinün dalâletine sebep olmamdur".

Sinan Paşa'nın bu cümlelerinde sorun her ne kadar tasavvufî bir konu etrafında ifade ediliyorsa da esas vurgulanan noktalar şunlardır: Oğünkü Türkçe'nin 'terim' karakteri kazanmış kelime hazinesinin sınırlılığı, dolayısıyla -yukarıda oğünkü Arapça için dile getirilen- Türkçe'nin hakikate ilişkin nazârî bilgiyi temsil edebilecek yarı-sembolik bir seviyeye henüz ulaş-

20 Vecihe Hatiboğlu, *Cerrahtye-i İlhaniye*, Ankara 1956, s. 20.

21 Mazioglu, Hasibe, 'Türk Edebiyatı Eski', *Türk Ansiklopedisi*, c. XXXII, fas. 256, s. 91.

22 Bu yakınmayla ilgili değişik örnekler için bkz. Yavuz, a. g. m., s. 32-42.

23 Sinan Paşa, *Tezkiretü'l-Evlyâ*, Haz. Emine Gürsoy-Naskali, Ankara 1987, s. 82.

mamış olması; öte yandan bu nedenlerden bilginin belirli bir eğitimden geçmemiş halk nezdine indirgenmesinin doğuracağı sakıncalar. Ancak şikayetler Türkçe'nin bilfiil durumuyla ilgilidir; yoksa bilkuvve, başka bir deyişle Türkçe'nin imkanlarıyla alakalı değildir. Tersine Aşık Paşa, Gülşehri (öl. 1317'den sonra), Erzurumlu Mustafa Darî (XIV. Yüzyıl) gibi pek çok şair ve yazar Türkçe'nin imkanlarının zenginliğine işaret etmekte ve sorunun mevcut dilin işlenmemişliğinden kaynaklandığını, bu nedenle Türkçe'nin işlenmesi halinde sorunun kendiliğinden aşılabileceğini vurgulamaktadırlar.

Türkçe'nin işlenmesi sorununu, XV. yüzyılın sonunda Arapça, Farsça ve Çağatayca'yı kendilerine örnek alarak ve bu dillerin ortaya koyduğu örneklerden faydalanarak Türkçe'yi bir 'kültür' dili haline getirmeye çalışan Hatiboğlu (XV. yüzyıl), Sinan Paşa, Şerefeddin Sabuncuoğlu, Gelibolulu Mustafa Âli (öl. 1600) gibi manzûm ve mensûr yazarları XV. yüzyılın sonları ile XVI. yüzyılın başlarında aşmaya çalışmış ve basit Türkçe'yi yavaş yavaş terketmiştir²⁴. Öte yandan Yunus Emre (XIV. Yüzyıl), Gülşehri, Erzurumlu Mustafa Darî, Lâmiî Çelebi (öl. 1532) gibi adların çizgisini takip eden XVI. yüzyılda yaşamış olan Tatavlı Mahremî ile Edirneli Nazmî bu yönelime karşı çıkmış, özellikle Edirneli Nazmî, *Divân-ı Türki-i Basit* adlı eserinde basit Türkçe'yi savunmuş; ancak bu tepkisel yaklaşım Osmanlı kültür ortamında bir karşılık bulamamıştır²⁵. Köprülü, 'Türki-i basit'in Osmanlı kültür hayatında karşılık bulamayışını, kendi yaşadığı dönemin psikolojisi, kavramsal çerçevesi ve temel kabulleri açısından sorgular ve bunun nedenlerini –hiç de doğru olmayan bir şekilde– 'Arap ve Acem harslarına meftûn ve esir olan' 'medrese zihniyeti' ile bu zihniyeti taşıyan 'medrese adamları'na indirger²⁶.

Tam bu noktada sorulması gereken soru –yukarıda dile getirildiği şekilde– şudur: XVI. yüzyılda, *Türki-i basit* hangi dile karşı tepki olarak ortaya çıkmıştır; ve yerini alan dil ne tür bir/hangi dildir? Bu sorunun cevabını Gelibolulu Mustafa Âli (öl. 1600), ünlü eseri *Künh el-ahbâr*'da şu şekilde vermektedir:

"... Fi'l-vâki fi-zemâninâ vilâyet-i Rûm'da câri olan lisân bu el-aceb el-lisâne-i çârdan [Arapça, Farsça, Türkçe ve Çağatayca] mürekkeb bir nutk-i pâk-i müzehhebtir ki ehl-i diller tekellümünde gûya ki sâirinden azebttir. Faraza lisân-i Arabî tekellümü farz veya vâcib olsa ve zebân-i Fârsî isti'mâlî sünnet-i seniyye makamında kıyâm bulsa beyân olunan halâvetten mürekkeb lisân-i Türki telaffuzu müstahab ve basitinin Türki fusahâ kavlince nehyi vâcibdir"²⁷.

24 Örnekler için bkz. Yavuz, *a. g. m.*, s. 48-54.

25 Köprülü, *a. g. m.*, s. 281-287. Ayrıca bkz. Savaş Turgut, *Edirneli Nazmî, Divan-ı Türki-i Basit*, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeni Türk Dili Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001.

26 Köprülü, *a. g. m.*, s. 277. Köprülü, her ne kadar aynı makalede 'Saraya ve onun dayanağı olan medrese'ye, *Tekke*'ye, devlet adamlarına, a'yân ve eşrafaya dayanan *feodal* klâsik edebiyat...' [italikler Köprülü'nün] gibi bir cümle kursa da (s.299- 300) 'feodal' kelimesinin tarihi muhtevası ile bahse konu olan Osmanlı divân edebiyatı arasında ne gibi bir 'alaka' bulunduğunu belirtmez. Kanımızca bu cümlenin bir bütün olarak dönemin kavramsal çerçevesini içermek haricinde konuya ilişkin ciddi hiç bir delâleti yoktur.

27 Gelibolulu Mustafa Âli, *Künh el-ahbâr*, c. I, s. 11'den aktaran Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli –Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati-*, tercüme: Ayla Ortaç, İstanbul 2001,

Mustafa Âli'nin ifâdesi şu şekilde özetlenebilir:

1. Osmanlı kültür hayatında câri olan 'dil', Arapça, Farsça, Türkçe ve Çağatayca'dan mürekkebtir.

2. Bu dil temiz, süslü ve tatlıdır.

3. Bu dili konuşmak müstehaptır.

4. Türkî-i basit'in, yukarıdaki özellikleri içeren Türkî-i fasih konuşanlarınca engellenmesi vâcibtir.

Mustafa Âli'nin hem bu hem de *Küh el-ahbâr*'ın *Tezkire* kısmında ortaya koyduğu²⁸:

"... Husûsâ vasl-ı imâlede müstahsenât ü selâseti muhal olan acib u garib elfâzı işbâ' vü imtidâdla itâleden halâs idemayüp lisân-ı Türkî ki hadd-i zâtında sakil ve fesâhat ü belâgatı her cihetle nâdir ü kalîldür. Dâimâ zebân-ı Farisî'deki güftâr-ı şehd-âsârla karışdurup ve ihyânen lisân-ı Arabî'de olan ibârat-ı sükker-barla alışıdurup şîr ü şekker-var imtizâc-ı pür-revâc-ı hikmet-disâr virüp edâ-i belîğle söz nazm idememişdür"

şeklindeki fikirler ile Türkçe'nin hakikate ilişkin nazari bilgiyi temsil edebilecek 'yarı-sembolik dil' seviyesine hızla ulaştırılmak istenmesi arzusu Türkî-i fasih'in Osmanlı kültür hayatının ve yönetici sınıf üyeliğinin ayırt edici bir özelliği haline geldiğini, Başkent İstanbul'da temerküz eden bürokrasinin Türkî-i fasih'i tercih ettiğini, hatta savunduğunu gösterir. Bu nedenle, yani arkasına siyasi-bürokratik desteği alamayan Türkî-i basit Osmanlı kültür hayatında tutunamamıştır. Başka bir deyişle bürokrasinin kimliğinin bir parçası haline gelen Türkî-i fasih, Türkî-i basit'in yerini almıştır. Nitekim, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren dil nokta-i nazarından Osmanlı bilgininde belirli bir üstünlük hissini oluşmaya başladığı ve Nev'i-zâde Atâyi ile Gani-zâde Nâdirî'nin de ifade ettikleri gibi, artık 'rûchân-ı Türkî-zebân'ın [Türkî-i fasih'in] Acemce'ye galip geldiği kanaatinin yaygınlaştığı görülmektedir²⁹.

Osmanlı bürokrasisinin ve bu bürokrasinin yalnızca bir üyesi olan medrese mensublarının Türkî-i fasih'i kimliklerinin bir parçası olarak gördükleri; Hakikat'i temsil ve ifade etmek için 'araç' olarak da bu dili kullandıkları tarihi bilgiler çerçevesinde açıktır. Ancak Osmanlı medrese mensubları bu 'dil' için her zaman lisân-ı Türkî, zebân-ı Türkî, Türkîce, Türk dili ve benzeri adları kullanmışlardır. Bu durum onların kullandıkları dili, "Türk dili" olarak gördüklerini açıkça gösterir. Bu açıdan 'lisân-ı Osmânî' ya da 'Osmanlıca' gibi adların ortaya çıkışını XIX. Yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı Devleti'nin benimsediği 'Osmanlılık' siyasetine bağlamak doğru gözükmemektedir.

Başka bir açıdan bakıldığında XVI. yüzyılın, Osmanlı-Türk tarihinde 'dil' sorunun en yoğun hissedildiği bir dönem olduğu görülür; başka bir deyişle bu yüzyılda dil bizatihi bir sorun olarak görülmektedir. Farklı ırk ve dine mensub, değişik dilleri konuşan insan topluluklarını yönettiğinin farkında olan Osmanlı-Türk insanı 'dil' sorunu üzerinde özellikle durmuştur. Bu sorunda mensub olduğu klasik İslam Medeniyeti'ndeki dil felsefesi hakkında-

s. 21, 262-263.

28 Mustafa İsen, *Kühü'l-ahbâr'ın Tezkire Kısmı*, doktora tezi, Erzurum 1973, s. 25. Geniş bilgi için bkz. Yavuz, a. g. m., s. 51-54.

29 Köprülü, a. g. m., s. 289-294.

ki birikiminden istifade eden Osmanlı bilginleri 'esperanto' yaklaşımını hatırlatan muhtelif dil icadı çalışmalarında bile bulunmuştur. Osmanlı başkentindeki, özellikle Muhyî-i Gülşenî (1528-1605) tarafından yürütülen bu çalışmalar aynı yüzyılda Batı Avrupa'daki benzer konudaki teşebbüsleri andırmaktadır³⁰. Avrupa'daki bu çalışmaların önemli isimlerinden birisi olan Guillaume Postel'in (1510-1581) İstanbul'la sıkı bir ilişkisinin bulunması, bu konuda bazı düşüncelerin alışverişe konu olduğunu bile düşündürtebilir³¹.

Türki-i fasih'in Osmanlı ilim hayatındaki yerini ve meşruiyetini takdir etmek için verilebilecek en güzel örnek, Türki-i basit içeren unsurlar taşıyan bazı eserlerinin İstanbul'da Türki-i fasih'e uygun olarak, deyim yerindeyse, yeniden yazılmaları ya da yeniden tercüme edilmeleridir. Köprülü adı geçen makalesinde bu şekilde yeniden yazılan ya da tercüme edilen Türkçe eserlere bazı örnekler verir³². Bu duruma matematik sahasında verilebilecek en güzel örnek Ali Efendi olarak tanınan Nuruddin Ali b. Velî b. Hamza el-Mağribî el-Cezâirî'nin (öl. 1614) *Tuhfet el-a'dâd li-zevî ruşd ve el-sedâd* adlı Türkçe önemli eseridir. 11 Nisan 1591 tarihinde Mekke'de tamamladığı eseri müellif bizzat kendisi 5 Haziran 1002 tarihinde Yemen'in San'a şehrinde istinsah etmiştir³³. Zamanımıza gelen bu müellif istinsahı yanında müellifin ilk tebyüzinden 1002'de istinsah edilen diğer bir nüsha da günümüze ulaşmıştır³⁴. Müellif nüshası nisbeten 'arkaik' bir Türkçe'yle yazılmışken eseri istinsah eden müstensih eserin bu arkaik dilini İstanbul Türkçesi'ne yani Türki-i fasih'e göre 'tashih' etmiştir. Bu durum İstanbul dahiline, başka bir ifadeyle bürokrasinin temerküz ettiği başkent sınırları içerisine giren Türkçe bir eserin burada konuşulan dilin, yani Türki-i fasih'in formuna döküldüğünü göstermektedir.

II. Türkçe Telif ve Tercüme Eserlerden Örnekler

Yukarıda ortaya konulan temel ilkeler ve kabuller çerçevesinde, mantık, riyazî ilimler, coğrafya ve felsefî fizik sahasındaki Türkçe eserlerin, önsöz ile sonsözlerinden hareketle, telif ve tercüme nedenleri, muhatap kavramına göre, aşağıda, tasnif edilmiş ve nisbeten temsil değeri yüksek metinlerden örnekler verilmiştir.

1. Muhatabın öğrenci olması

Muhatabın ilme yeni başlayan ve yalnızca Türkçe bilen bir öğrenci olması örneği sıkça rastlanan bir durumdur. Bu 'mübtedî' ya genel anlamda ilme ya da belirli bir meslekî eğitime yeni başlayan bir kişi olabilir. Başka bir açıdan ilmi bir mensubiyeti olmayan ancak belirli bir konuda bilgi talep eden kişi de o saha için 'mübtedî' olarak kabul edilebilir.

Ahmed-i Dâî (1421'de sağ), Nasîruddîn Tûsî'nin (öl. 1274) takvim konu-

30 Bkz. Mustafa Koç, "Osmanlı'da Esperanto -İlk Yapma Dil 'Bâleybelen- İlk Yapma Dilin Kurucusu Muhyî-i Gülşenî", *Osmanlı*, c. IX, Ankara 1999, s. 463-467.

31 Geniş bilgi için bkz. Umberto Eco, *Avrupa Kültüründe Kusursuz Dil Arayışı*, çev. Kemal Atakay, İstanbul 1995.

32 Köprülü, *a. g. m.*, s. 280; özellikle 17 numaralı dipnot.

33 Dâr el-kutub el-Mısıryye, Kavala, Riyâza, Türki, nr. 1.

34 Dâr el-kutub el-Mısıryye, Tal'at, Riyâza, Türki, nr. 1.

sundaki *Sî fasl* adlı eserinin tercümesinin önsözünde bu eseri Türkçe'ye tercüme etmesinin nedenini şu şekilde açıklar:

"... bazı mübtedilere [Farça metni okumak] müşkil olduğün Türkî dile terceme eyledük..."³⁵.

Tıp, matematik, astronomi gibi pek çok ilmî sahada Türkçe'ye yapılan tercümelerin girişinde rastlanan bu ifade, tercümenin muhatab kitlesinin dil durumuna işaret eder.

Kanunî Sultan Süleyman devrinde yaşayan divan muhasiblerinden Bursalı Yusûf b. Kemâl'in, divan muhasibleri için Arapça, Farsça ve kendi tecrübelerinden faydalanarak hazırladığı *Câmî el-hisâb* adh hacimli Türkçe eserinin dibacesinde verdiği bilgiler son derece önemlidir; çünkü yazar divan muhasiblerine matematik dersleri veren bir kişidir ve eserini de bu dersleri verirken kaleme almıştır:

"... Sultan Süleyman Han b. Sultan Selim Han b. Bayezid Han... hazretlerinün Asitâne-i sa'âdet-âşiyânelerinde tedbir-i mesâlih-i milk-i Osmani ve defâtir-i mehâsil-i resm-i Sultânî tevîz olunan a'lemü'l-ulemâ... Hazret-i İskender Çelebi Efendi... hazretlerinün hâk-i pâ-yi şerifelerine bu bende-i naif Yusuf b. Kemal el-Burusevî bir nice müddet yüz sürüyü hizmetlerinde olmanın bazı ehl-i kalem huzurlarında talim-i ilm-i hisab itmek ile izzet ve tettebbu-i fenn-i rakam kılmağıla rağbet buldukları müşahade olunmagın....".

Yazar telif ettiği eserin muhatab kitlesini ise şöyle belirtir:

"... mübtediler için beyân olunur yoksa ehl-i fazl yanında ne mikdar ola..."³⁶.

Diğer bir örnek, Yunan-Helenistik ve İslam astronomi literatürünü Türkçeleştirme hareketini başlatan ve yükselme dönemi Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'da yaşayan astronom-muvakkit Konyalı Mehmed b. Kâtib Sînân'ın (öl. 1523-24 civarı), *Risâlet el-ceyb* adlı eserin tercümesine yazdığı girişteki şu ifadedir:

"... vaktaki bazı evlâdımız bu kemîneden marifet-i cuyûbun tahsilin taleb ettüler... lisân-ı Türkî'ye tercüme ettük..."³⁷.

İlme yeni başlayan ve yalnızca Türkçe bilen öğrenciler için eser telif ve tercüme etmeye en iyi örnek Konyalı Mehmed b. Kâtib Sînân'ın çizgisini takip eden ve Osmanlı ilm-i mikat geleneği ile pratik astronomisinin gerçek anlamda kurucusu olan astronom, muvakkit ve coğrafyacı Münecimbaşı Muslihuddin Mustafa b. Ali el-Muvakkıt'ın (öl. 1571) eserleridir. Nitekim, 'müceyyeb-i âfâkî' diye bilinen astronomi aletini inceleyen *Risâle-i ceyb-i mucceyyeb-i âfâkî* adlı eserinin önsözünde:

"...Bu risâleyi bir mukaddime üzerine ve dahi yirmi beş bâb üzerine Türkçe tertib eyledüm, tâliblere âsân olsun için..."³⁸.

diyen Münecimbaşı Mustafa, bu ifadeleriyle hedef kitlesini de göstermiş

35 Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli nr. 2735.

36 Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail nr. 288.

37 Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya nr. 2594.

38 Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi nr. 470/4.

olur. Rûb-i mukantarât adlı astronomi aletini ele alan *Risâlet el-meserrât fî ilm el-mikât* isimli başka bir eserinde aynı tavrını sürdürür ve şöyle der:

"... dilerüm ki Mukantarât dımeikle müteârif olan âletden tâlib ve râğib olanlar için Türkî dilde bir risâle cem' eyleyem..."³⁹.

Pek çok eserini astronomi tahsiline yeni başlayan öğrencileri gözeterek Türkçe kaleme alan Münecimbaşı Mustafa'nın bu amacını dile getiren cümlelerine çeşitli eserlerinde rastlanır. Nitekim, *Risâle fî el-'amel bi-zât el-kursî* isimli eserinde:

"... diledum ki işbu şerif âletin amellerini beyâniçün, tâlib olanlar için Türkî bir risâle cem' eyleyem..."⁴⁰.

derken, *Risâle fî rub' el-mukantarât* adlı eserinde:

"... bu risâleyi bir mukaddime ve yigirmi bâb üzerine Türkice terkib eyledim tâliblere âsân olsuniçün..."⁴¹.

vurgusunu yapar.

Eserlerin öğrenciler için Türkçe telif edilmesine güzel bir örnek olarak, hemen hemen bütün çalışmaları Arapça olan ünlü Osmanlı bilgini Takiyüddin Râsîd'in (öl. 1585) astronomi aletleriyle ilgili iki risalesini özel öğrencisi Sinân adlı bir kişi için Türkçe kaleme alması verilebilir⁴².

Herhangi bir bilim dalında eğitime yeni başlayan bir öğrenci için -ki bu Türkçe konuşan bir öğrencidir- Türkçe kitap telif ve tercüme etmek hemen hemen her alanda yaygın bir tavidir. Fâtih Sultân Mehmed döneminde muhasebeciler için Hayreddin Halil b. İbrahim (IX./XV. asır) tarafından Farsça kaleme alınan *Miftâh-i kunûz-i erbâb el-kalem ve misbâh-i rumûz-i eshâb el-rakam* adlı eserin, yazarın öğrencisi Pîr Muhammed Sıdkî el-Edirnevî tarafından hemen Türkçe'ye çevrilmesi hem Osmanlı muhasebe sınıfının yapısını hem de muhasebe sınıfındaki çırakların dillerinin Türkçe olduğunu gösterir. Çünkü Pîr Mahmûd çevirisinin önsözünde şöyle demektedir:

"... mübtedilere âsân olsuniçün bu edafü'l-ibâd... Pîr Mahmûd el-Edirnevî eş-şehîr bi's-Sıdkî... elinden geldükçe zebân-i Derî'den [Fârisî'den] Türkiye terceme olındı..."⁴³.

XI. /XVII. Yüzyıl başlarında yaşadığı sanılan ve Kâtib-i meşâhire olarak tanınan Yusuf b. Mehmed adlı muhasib *Ken'ânîyye* adlı kitabında eseri niçin Türkçe yazdığını şöyle açıklar:

"... Uslûb-i muhâsebeye ve minvâl-i erkâma tâlib olanlara âsân olup behremend olmak için bu... Yusuf b. Mehmed eş-şehîr be-Kâtib-i meşâhire... fenn-i mezkûr'da vâki olan ilm-i hisâbda ve kitâbet-i erkâmda ve tertîb-i muhâsebede talebeye lâzım ve müfid olanı ihrâc idüp..."⁴⁴

Yeni tarz eğitim kurumlarının kurulması ve Türkçe'nin eğitim-öğretim dili haline gelmesiyle Türkçe tercüme ve telifler artık yalnızca 'mübtediler'

39 Süleymâniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa nr. 236/7.

40 Süleymâniye Kütüphanesi, Lâleli nr. 3642/5.

41 Süleymâniye Kütüphanesi, Bağdâdlı Vehbî nr. 995.

42 Tercüman Gazetesi Kütüphanesi nr. 209/3 ve 4. Bkz. Günay Kut, *Tercüman Gazetesi Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu*, c. I, İstanbul, s. 346.

43 Süleymâniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa nr. 1973.

44 Nüshası için bkz. *OMALT*, c. I, s. 152-153.

için değil doğrudan konuyla ilgilenen her kesim için yapılmaya başlanır. Nitekim Seyyid Ali Paşa (öl. 1846), Ali Kuşçu'nun *el-Fethiyye fî ilm el-hey'e* adlı eserini yalnız 'öğrenciler' için değil 'erbâb'ı için Türkçe'ye tercüme ettiğini vurgular. Bu durum yenileşme döneminde Türkçe'nin edindiği merkezi yeri de gösterir. *Mîr'at-ı 'âlem* adını verdiği çeviride Seyyid Ali Paşa:

"... erbâbına yesir ve suhûletle tefhîm zımnında bi-i'nâyet el-Melik el-'Alîm metn-i mezkûru terceme ve tetmîm..."⁴⁵

demektedir.

Diğer sahalarda da benzer bir durumla karşılaşılabilir. Sultan II. Murad zamanında İznikli Kutbuddin, *Mukaddime-i Kutbuddin* adlı eserinde bu durumu şöyle vurgular⁴⁶:

"... pes diledi bu miskîn dahî kim farz-ı 'ayn olan 'ilimde Türkçe bir mukaddime düze tâ kim mübtedî gîşilere anı okımak genez olan dahî kız-cugazlara ve oglancuklara bâliğ olmağa yakın olıcak anı öğredeler..."

Mehmed b. Dervîş el-Edirnevî de *Kitâb-i sukûk* adlı eserinde şöyle der:

"... bu ilimde fi'l-cümle habîr olmağın bazı ehavât talebiyle tâlibine âsân olmak için Türkî sukûk cem' itmek murâd..."⁴⁷

2. Muhatabın meslekî bir sınıf olması

Siyasî (bürokrasi) ya da medenî bir meslekî sınıfa mensub Türkçe konuşan kişiler için Türkçe eser telif ya da tercüme etmek yaygın bir davranış tarzıdır. Bu durum en güzel Osmanlı tıp, muhasebe ve muvakkıt sınıfına yönelik olarak kaleme alınan Türkçe matematik ve astronomi eserlerinde gözlemlenebilir. Bu eserler, yukarıda işaret edildiği üzere, meslekî eğitimine yeni başlayan 'mübtediler' için yazılabileceği gibi, bu sahada yetişmiş uzmanlar için de kaleme alınmış olabilir. Örnek olarak Konyalı Mehmed b. Kâtib Sî-nân'ın Türkçe kaleme aldığı *Hedyyet el-ihvân* adlı eserinin isminde geçen 'ihvân' kelimesi muvakkıtlara delalet eder⁴⁸ ve eser yalnızca bu sınıf düşünülerek kaleme alınmıştır.

Hacı Atmacaoğlu'nun (1494'de sağ) 1494 tarihinde tamamlayıp Sultan II. Bâyezîd'e sunduğu muhasebe matematiğiyle ilgili *Mecma' el-kavâid* adlı eserin önsözünde söyledikleri hem muhasebe sınıfının hem de bu sınıf içerisinde usta-çırak ilişkileriyle eğitim gören çırakların Türkçe eser ihtiyaçlarını vurgular:

"... bu kitabun musannifî ve bu risâlenün müellifî Muhyiddin Mehmed b. el-Hâc Atmaca el-Kâtib... unfuvân-i şebâbda ve âvân-ı şeyhûhete irişince eşref-i a'yândan ve umerâ-i divândan erbâb-i kalem ve eshâb-i rakam olan kâmil ve fâzil kimesneler ile musâhabet ve ihtilât idüp müddet-i medîd ve zemân-i ba'id anların hizmetinde olup tertîb-i hisâba ve terkîb-i erkâma -ki kânûn-i küllidür- bunca evkât mûmâreset itmekle ve bu ilm-i şerîf için vaz' olan fâik kitâbların dahî ekserin görüp tetebbu' idüp anların dahî her birinden temettu' eylemekle bî-kadri'l-vusî'

45 İstanbul 1239/1843.

46 Yavuz, a. g. m., s. 19.

47 *Kıbrıs İslâm Yazmaları Kataloğu*, hazırlayan: Ramazan Şeşen - Mustafa Haşım Altan - Cevad İzgi. İstanbul 1995. Türkçe Yazmalar, nr. 13, s. 7.

48 Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnî Paşa nr. 1286/1.

ve't-tákati fi'l-cümle ittílâ' olındı. Ammâ ol mu'teber kitâblar -ki bu ilm-i hisâbda mütekaddimîn yazmışlar- anların dahı ba'zı Arabî ve ba'zı Fârisi olduğı sebebden mübtedi olanlar andan istifâde idemezler. Ve zebân-i Türkî'de dahı bir müfid ve muhtasar kitâb görmedüm ki mübtedi olan karındaşlar ana mutâlaa' idüp andan müstefid olalar. Ve hem gördüm ki bu ilm-i hisâb dahı gâyet de gereklü ve şerif ilim olduğı ecılden erbâbdan ve elbâbdan ekser-i nâs bu ilme muhtacler ve müterâğıblardur. Pes bu fakir dahı diledüm ki Arabî'den ve Fârisi'den terceme idüp bu ilm-i hisâbda bu risâleyi bünyâd idem ki zamâne hâline münâsib olup mat-lübü'l-erbâb ve mahbûbü'l-elbâb ola... /.../... şol mübtedi olanlar fehm idüp istifâde idecekleri derecede olanlardan beyân eyleyem... /.../... bu ilm-i hisâbun külliyyâtından ve cüz'iyâtından... /.../... anları cem' idüp vâzıh u rüşen ve muhtasar ve müfid alâ vechi't-tahsil bu risâleye kayd idüp zuhûra getürdüm tâ ki mübtedilere âsân olur..."⁴⁹.

Osmanlı muhasebe matematiğinde telif edilen eserlerin hem büyük çoğunluğunun dillerinin Türkçe hem de bu eserleri telif edenlerin bizzat muhasebe sınıfından yetişmiş kişiler olması Osmanlı muhasebe bürokrasisinin yapısını ve Türkçe'ye olan ihtiyacını açıkça gösterir. Örnek olarak Kâtib Alâ-uddîn Yûsuf (1512'de sağ) bu sahada kaleme aldığı eserinin adını *Murşid el-muhâsibîn* koymuştur⁵⁰. Eserin adı hedef kitlesini açıkça ele vermektedir.

Bu sahadaki en olgun örnekler Nasûh el-Matrakî'nin (öl. 1564) muhasebe matematiği sahasındaki eserleridir. Hem *Cemâl el-kuttâb ve kemâl el-hussâb*⁵¹ hem de *Umdet el-hussâb* adlı eserlerinin adları hem de önsözlerindeki ifadeleri eserlerin hedef kitlesinin Osmanlı muhasebe bürokratları olduğunu gösterir. Ancak Matrakî'nin *Umdet el-hussâb*'daki ifadeleri, artık Türkçe matematik kitaplarının telif maksadının yalnızca mübtediler ve muhasibler için olmadığını, başka bir ifadeyle Türkçe matematik eserlerin yavaş yavaş hedef kitlesini genişlettiğine delalet eder. Matrakî şöyle der:

"... bu risâleyi inşâ ve bu makâleyi peyda idüp... mürettep ve mühezzeb kıldum, tâ kim mübtedilere tabsıra ve müntehilere tezkire olup müfidlerin ifâdelerine delil ve müstefidlerin istifâdelerine sebîl ola..."⁵².

Matrakî'nin bu hedefi en olgun meyvesini Ali Efendi'nin *Tuhfet el-a'dâd li-zevî ruşd ve el-sedâd* adlı eserinde verir; bu eser Türkçe telif edilmiş bir matematik eserinin yalnızca mübtediler ve muhasibler sınıfının düşünülerek değil bir yönüyle bizzat matematik için kaleme alınmaya başlanmış olduğunu gösterir. Müellif şöyle diyor:

"... bu zaifden ilhâh ve ibrâm ile iltimâs-ı tâm idüp âvân-ı sebâvetden ilâ hâze'l-ân fenn-i mezkûrda tahsil itdüğüm fevâid ve kavâidün ve kü-tüb-i mütekaddiminden sadef-i dilde derc itdüğüm cevâhir ve zevâhîrün ekserine şâmil bir mecmû' cem' olmasın ricâ eylemeğin cemiyet-i yârâna isâ'fdan gayri... /.../... alâ hasebî't-tâka ve'l-imekân ilm-i hisâbun kavâid-i külliyesine şâmil ve hisâba müteallık olan umûr-ı misâha ile mükemmel ve kâmil bir kitâb vaz' eyledüm ki cidd-i tâm ve fikr-i 'âm

49 Marmara Üniversitesi, İlahiyât Fakültesi, Genel/Yazmalar 185, yaprak 1b-2a.

50 Süleymâniye Kütüphanesi, Yusuf Ağa nr. 309/2.

51 Süleymâniye Kütüphanesi, Esad Efendi nr. 3152/1.

52 Süleymâniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa nr. 1987.

ile teemmül üzere kemâ yenbağı mütâlaa' idüp kavâd-i külliyesin bi'l-külliye hıfz itdükde bu funûn-ı reh-nûmûna mütea'llik olan sâir kütüb-lerün mütâlaa'sından müstağni..."⁵³.

Meslekî amaca en güzel örneklerden birisi Şerefeddîn Sabuncuoğlu *Cerrâhiyyet el-hântiyye* adlı eserindeki ifadeleridir:

"... bu kitâbı Türkî yazdum. Türkî yazdugum şol ecilden oldu kim kavm-i Rûm Türkî dilin söylerler ve bu asrun dahi cerrâhlarınun ekseri ümmilerdür ve okuyanları dahi Türkî kitâblar okurlar..."⁵⁴.

Şerefeddîn Sabuncuoğlu benzer tavrını *Akrâbâdîn Tercümesi* adlı eserinde de sürdürür ve eseri Türkçe'ye tercümesini şu şekilde açıklar:

"... zirâ kim ilm-i tıbbın kitâbları Pârisi ve Tâzî dilinde düzülmüşdür. Rûm ehlünün ekseri Arabî ve Pârisî dilün bilmeyüb âciz ve âtil olmuşlardı..."⁵⁵.

Burada dikkat edilmesi gereken noktalardan birisi de şudur: Yazar, eserini esas olarak 'cerrah sınıfı'nı düşünerek yazmış; ancak, aynı zamanda yaşadığı bölgenin 'kavm-i Rûm' ya da 'Rûm ehlü' diye tesmiye ettiği mensuplarının yani Türklerin kullandıkları dilin Türkçe olduğunu vurgulamak istemiştir.

3. Muhatabın Türkçe konuşan halk olması

Yazılan eserin tesir alanını genişletmek, başka bir ifadeyle yalnızca öğrencileri düşünmeden daha büyük bir kitleye yani halka ulaştırmak, Türkçe eser telif ve tercüme etmenin başka bir nedenidir. Eserlerde bu amacı ifade için kullanılan yaygın deyim "fâidesi 'âm ola" yani "faydası yaygın olsun" şeklindedir. Bu amaç açıkça eser'in yazıldığı dili konuşan halkın muhatab olarak düşünüldüğünü gösterir. Doğrudan "fâidesi 'âm ola" ibaresi kullanılmadan, eserin Türkçe telif ve tercümesine gerekçe olarak yalnızca muhatab kitlenin dilinin gösterilmesi de vâridir. Ancak burada eserin Türkçe telif ve tercüme edilmesinin amacı yine de 'genel fayda'dır. Öte yandan Türkçe konuşan halkın düşünülerek eserin Türkçe telif ve tercüme edilmesi müellif ile mütercimın sahip olduğu 'dil bilinci'ne ve Türkçe konuşan halka 'mensubiyyet duygusuna' işaret eder. Bu açıdan müellif ve yazarının dil bilincini gösteren pek çok eser aslında Türkçe konuşan halk gözetilerek kaleme alındığından bu şıkda da değerlendirilebilir.

Faydanın yaygınlaşması dileğine istinaden Türkçe eser yazmak Anadolu-Beylikler döneminin en önemli özelliklerinden birisidir. Özellikle dinî, tarihî ve edebî eserler bütün bir 'halk'ın okuması, anlaması ve faydalanması için yazılmaya başlanmıştır. Nitekim Şeyhoğlu Sadrüddin Mustafa *Marzûbân-nâme* adlı eserinde şöyle der:

"... Parsî kitâblardan ki pâdişâhlar için idüp-dururlar ve bu kitâbdan

53 *Tuhfet el-a'dâd li-zevi ruşd ve el-sedâd*, Dâr el-kutub, Kavala, Riyaza, Türkî, nr. 1, yaprak 2a-2b.

54 Paris, Bibliotheque National Supplement Turc nr. 693, yaprak 2a. Tıpkı basım, c. II, Ankara 1992. Yayına hazırlayan: İter Uzel. Ayrıca bkz. Latin harfli transkripsiyonlu metni, hazırlayan: İter Uzel, c. I, Ankara 1992, s. 128.

55 Süleymâniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa nr. 716/1, yaprak 2b.

yig kitâb görmedim. Her çend *Kelile [ve Dimne]* meşhûr ve mukaddemdür, lîkin hikmet ve fâide bunda artuktur; ammâ ibâret derin, degme kişi andan fâide dutmaz, pes bu zaif revâ görmedüm kim nâzânî fâide-lerden bu zamâne pâdişâhları mahrûm kala pes ol müşkilliginden Türkî diline nakl eyledüm ki fâidesi dükeline iriše...⁵⁶.

Şeyhoğlu Sadrüddin Mustafa'nın *Marzubân-nâme*'sinin Paris nüshasında ise aynı maksad şu şekilde dillendirilmiştir:

"... bu zaif diledi ki ol fevâyid ve hikmetden bir mikdâr çıkarup Türkî dil ile şerh ide tâ ki fâidesi âmâ şâmil ola..."⁵⁷.

Sâdî'nin (öl. 1291) *Gülîstan*'ını Anadolu'da ilk defa Türkçe'ye tercüme eden, Sultan II. Murad devrinin (1421-1451) bilgînlerinden Mahmûd b. Kâdî-i Manyâs, manzum ve ilaveli tercümesinde eseri tercüme nedenini şu şekilde ifade eder:

"Ben fakire arza kılup eyitdi kim senden iltimâs iderüz; bu kitâbı kim Parsî hikâyetindedür, şîrin ve tâzî ibâretindedür, rengîn Türkî diline tercüme kılusun ki bu Rûm halkı Arabî'den gâfildür ve Parsî'den zâhildür tâ ki bunlara dahı fâyidesi şâmil ola ve âbidesi kâmil ola. Ve bir mâ-yide düşeyesün kim bu Rûm âşıkları dahı ana sunalar ve seni dahı senden sonra hayr-ıla yâd kılalar"⁵⁸.

Muhtasar ve mensur tercümesinde ise şöyle der:

"Ashabumuz... katuma gelüp... Hoca Sâdî-i Şîrâzî'nin... *Gülîstân*'ını... -Pârsî hikâyetinde durur rengîn ve müzeyyen- dilerim ki Türkî diline tercüme kılusun ki Rûm halkı Pârsî'den gâfil ve zâhil dururlar; ta ki ol hõndan bunlara dahı döşeyesün, bunlar dahı sunalar deyü iltimâs itdi. Ve hem seni dahı senden sonra hayr-ıla yâd ideler"⁵⁹.

Eşref bin Muhammed, *Hazâ'in el-saadât* adlı, Ağustos 1460 tarihinde telif ettiği kitabında, eserini niçin Türkçe kaleme aldığını "*Kellimünnâse bi-elsinetihim [İnsanlarla dilleriyle konuşunuz]*" deyişine dayanarak şöyle belirtir⁶⁰:

"... Ben za'if kim Eşref bin Muhammed'in, işbu kitâbı Türk dilince cem' eyledim. /.../ şol sebebden kim ta'lim kitâbıdır. /.../ zirâ bu vilâyette söylenen sırf Türkî'dir (Kellimünnâse bil elsinetihim) buyrulmuşdur. Halka kendi dilince söz ma'nıdar ola...".

Ladikli Muhyiddin Mehmed Çelebi b. Abdülhamid (öl. 1495 civ.), musiki sahasında *Zeyn el-elhân fî ilm el-te'lîf ve el-evzân* adlı Arapça bir eser kaleme almış⁶¹; aynı eseri daha sonra Türkçe olarak *Zeyn el-elhân* adıyla yeni-

56 Neşr. Zeynep Korkmaz, *Sadrüddin Şeyoğlu Marzubân-nâme Tercümesi*, Ankara 1973, s. 71.

57 Zeynep Korkmaz, "Marzubân-nâme Tercümesi'nin Yeni Bir Nüshası ve Getirdikleri", *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, Tebliğler 2. Türk Dili ve Edebiyatı*, İstanbul 1979, s. 337.

58 *Gülîstan Tercümesi*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY., nr. 3010, yaprak 18b'den aktaran Mustafa Özkan, *Mahmûd Kâdî-i Manyâs, Gülîstan Tercümesi*, Ankara 1993, s. 8.

59 Özkan, a. g. e., s. 130-131.

60 Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüp. Hazine 557, yaprak 2a-b; nşr. Bedii N. Şehsüvaroğlu, Ankara 1961.

61 Nuruosmaniye nr. 3655.

den yazmıştır⁶². Yazar, Arapça kaleme aldığı eseri Türkçe olarak yeniden telif etmesinin nedeni olarak:

"Lisân-ı Türki'de cem' itdüm, ta havâssa ve 'avâma hîn-i mütâla'alarında makâsîd-ı asirelerine vusûl-yesîr ola ve bu zâ'if ve nahîf meyân-ı vâzî ü şerîf du'â-ı hayrıla anılmaya cedîr ola..."⁶³.

ifadesini kullanır. Bu ifadeye geçen 'havâs' ile 'avâm' sözcükleri Ladiklî'nin hedef kitlesini ne kadar geniş düşündüğünü gösterir.

Kanunî Sultan Süleyman'ın ikinci sadrazamı Maktûl İbrahim Paşa'nın divanında çalışan Kâtib Alâuddîn Yusuf'un divan katibleri ve muhasipleri için yazdığı *Murşid el-muhâsibîn* adlı eserini Türkçe yazma gerekçesi oldukça açıktır: Anadolu'nun Türkçe konuşması; dolayısıyla ilm-i hesabın dile getirdiği hakikatleri Türkçe yazma zorunluluğu ve talebi:

"... Ebnâyî cinsden niçe kimesneler bu ilme şurû itdükde gâlib-i zan olurdur ki bu ilmün müşkilâtı bazına inâyet-i Hakkıla feth olup bazına olmamışdur. Anunîçün ki bu ilmde vâki' olan kitabların kimi Arabî ve kimi Fârisî'dür ki mütekaddimîn ve müteahhirînün her biri dekâyık derc itmîşlerdur ve Vilâyet-i Rûm'da ekser istimâl olan lisân hod Türki'dir. Pes bu Türki dilde dahı bir hoş risâle olmak fî zamâninâ hâzâ matlûb ve mergûb oldugı ecilden..."⁶⁴.

maksadıyla yazdığını vurgular⁶⁵.

Müneccimbaşı Mustafa ise, *Teshîl el-mikât* adlı eserinin önsözünde şöyle der:

"... tâlib ve râğıp olanlar için Türki dilince bir risâle cem' eyleyem, fâidesi 'âm ola..."⁶⁶.

Aynı ifadeyi çok az değişikliklerle *Mir'ât-i kâtnât* adlı eserinde de kullanır:

"... tâlib ve râğıp olanlar için Türki dilce bir risâle cem' eyleyem fâidesi 'âm ola..."⁶⁷.

İbn Kemal (öl. 1534) *Tevârih-i Âl-i Osmân* adlı eserini Türkçe yazmasını şöyle açıklar⁶⁸:

"... havâs u 'avâma nefi 'âm olmağıçün Türki makâlün minvâli üzere rûşen ta'bir ve tahbir olına..."

'Genel fayda'yı düşünmek yalnızca 'bilim' sahasındaki eserler için geçerli değildir. Örnek olarak Şirvanlı Mahmud b. Mehmed (XV. yüzyıl), *Târih-i İbn Kesîr Tercümesi*'nde tercüme gerekçesi olarak şu cümlelere yer verir⁶⁹:

62 İstanbul Üniversitesi, TY., nr. 4380.

63 Ahmet Pekşen, *Ladiklî Muhammed Çelebi, Zeynû'l-Elhân*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilimdalı, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 2002, s. 13-14.

64 *Murşid el-muhâsibîn*. Berlin nr. 2398, müellif nüshası [Bu nüshanın mikrofilimini temin ederek bana gönderme lütfunda bulunan değerli dostlarım Hakan Yıldız ile Zülfi-kar Kam'a müteşekkirim. Ayrıca mikrofilimin tab ettirilme işlemini üstlenen Bilim ve Sanat Vakfı idaresine de teşekkür ederim].

65 Nüshası için bkz. *OMALT*, c. I, s. 98.

66 Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya nr. 2616/1.

67 Süleymaniye Kütüphanesi, Tirnova nr. 1858/3.

68 Nşr.: Şerafettin Turan, Ankara 1970, s. 37.

69 Nşr. Muhammed Yelten, s. 125, yaprak 2b-3a.

"... Egerçi bu kitâbun letâyîfi Padişah-azze nasruhu hazratının zamîr-i münîrine ve hâtır-ı müstenîrine mahfî degül-idi. Lakin merhamât-i 'âmmesinden ve şafakât-i şâmilesinden emr itdi kim Türkî diline terceme olına. Tâ fâıydası 'âmmе-i müslimine 'âm ve âıydesi kâffe-i müminine tâm ola..."

Dinî sahada bazı eserlerin Türkçe telif edilmesinin nedeni de faydasının yaygınlaştırılmasıdır. Nitekim Birgili Mehmed Efendi (öl. 1573) *Vasiyyet-nâme* adlı akide sahasındaki eserini "herkes faydalansın" diye Türkçe yazmıştır:

"... ketebehâ bi't-Türkiyye li-ye'umme nef'uhâ" [Faydası yaygınlaşsın diye onu Türkçe yazdı]⁷⁰.

Eseri şerh eden Ali Sadrı el-Konevî (öl. 1703) müellifin bu Arapça cümlesini yoruma mahal bırakmadan tercüme eder:

"... Fâidesi 'âm olsun için Türkîce yazdı"⁷¹.

Birgili Mehmed Efendi, *İnkâz el-hâlıkîn* adlı Arapça eserini bizzat kendisinin Türkçe'ye tercüme etmesini de aynı gerekçeyle açıklar:

"... e'azz-i ihvânımız: 'Bu risâle ihtisâr olunup Türkî ile terceme olursa nefi 'âm olurdu' dediler"⁷².

Taşköprülü-zâde'nin tarih-tabakat sahasına ait olan *el-Şekâik el-nu'mâniyye fî ulemâ el-Devlet el-Osmâniyye* adlı eserini *Hadâik el-şekâik* adıyla Türkçe'ye tercüme eden Edirneli Mecdî Mehmed Efendi b. Abdullah (öl. 1591) tercüme gerekçesini yine 'Arapça olan eserin herkese hitab etmediğini, faydanın yaygınlaştırılması ve Arapça bilmeyenlerce de okunabilmesi için' gibi bir nedene bağlar:

"...fe-emmâ Rûmî lîsân ve Türkî zebân ile terceme olursa sînâ'at-ı Arabiye'den behre-mend olmayan ercümendlere şâmil olup fevâid-i ferâid ve mevâid-i 'avâidi ekmel ve eşmel olur idi ve şumuli kemâlin bulur idi"⁷³.

Bir eserin içerdiği bilgilerin geniş kitlelere ulaşmasını hedefleyen çalışmalara verilebilecek en güzel örneklerden birisi belki de *Zic-i Ulûğ Bey*'in Türkçe'ye tercümesidir. Mütercim Abdurrahman b. Osmân (XI./XVII. asır), eseri Kahire Azaplar Ocağı ağası Hasan Efendi'nin emriyle yaptığını belirtir ve Hasan Efendi'nin emrinin içeriğini şöyle açıklar:

"... şumûl-i menfa'at için bu fakire Türkîye tercemesiyle emr eyledükde imtisâlen li-emrihî irsâl olunan nüsha-i latifeden Türkîye terceme..."⁷⁴.

Mütercimin ifadelerinden tercüme için İstanbul'dan, belki de Sultan II. Bayezid'in kütüphanesinden, özel bir nüshanın Kahire'ye gönderildiği anlaşılmaktadır; bu da tercümenin yapılmasındaki bilincin seviyesini gösterir.

Matematik sahasında geniş faydayı düşünerek Türkçe telif edilen eserlere en güzel örnek İstanbullu Mustafa b. Yusuf'un (1620'de sağ) *Ma'din el-*

70 Birgili Mehmed Efendi, *Vasiyyet-name*, hazırlayan: Musa Duman, İstanbul 2000, s. 97.

71 *Şerh-i risâle-i Birgüvî Mehmed Efendi*, Süleymâniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar nr. 2462, yaprak 1a.

72 Süleymâniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar nr. 1269, yaprak 1b.

73 Mecdî Efendi, *Hedâik el-şekâik*, nşr. Abdülkâdir Özcan, İstanbul 1989, s. 10-11.

74 İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY, nr. 6551.

esrâr fî ilm el-hisâb adlı kitabıdır. Müellif eserinin önsözünde "bütün insanlara faydalı olma" gibi bir amacı gözeterek eserini kaleme aldığını özellikle:

"... bu risâleyi telif eylemeden garaz budur ki bu risâleden istifâde idinen karındaşlar bu fakir-i pür kusûrî duâ-i hayırdan ferâmuş itmeyeler. Pes imdi bunı terceme eylemeden murâd 'hayru'n-nâs men yen-feu'n-nâs [insanların en hayırlısı onlara en faydalı olandır]' birle 'âmil olup bir eser-i hayr ibkâ itmekdür..."⁷⁵.

cümleleriyle vurgular.

Esîruddîn Ebherî'nin *Hidâyet el-hikme* adlı İbn Sînâ çizdiği fizik ve metafizik muhtevalı esere Kâdî Mîr'in kaleme aldığı *Şerh*'i eklerle beraber *İklîl el-terâcîm* adıyla Türkçe'ye çeviren Mehmed b. Mustafa el-Akkirmânî el-Kefevî (öl. 1760) tercümesinin önsözünde, eseri 'istifâde-i 'âmme-i ihvân olması' için 'istihâre ve meşvereden sonra' tercüme ettiğini şu cümlelerle belirtmektedir:

"... ve ba'de burheten mine'z-zamân mesâil-i müstekşefeye nazar olundukda hikmet hidâyesinde olan mesâilî mustevi'be olmağla ba'de'l-istihâre ve'l-meşvere *Hidâye* kitâbında olan mesâilî ve *Şerh*'inde olan cerh ve ta'dîlî Türki lisân ile tercüme itmek murâd itdüm ki istifâde-i 'âmme-i ihvân olup felâsifenin maksadları kemâ yembagi fehm olunmagla..."⁷⁶.

Yenileşme döneminde, özellikle Osmanlı medreselerinde okutulan klasik matematik, astronomi gibi sahalara ait eserlerin Türkçe'ye tercüme edilmesi 'faydayı yaygınlaştırmak / istifadeyi genelleştirmek' kavramı açısından incelenebilir. Bu duruma en güzel örnek Kuyucaklı-zâde Mehmed Âtîf Efendi'nin (öl. 1847) Bahâuddîn Âmilî'nin (öl. 1622) *Hulâsat el-hisâb*'ını Sultan II. Mahmûd'un isteği üzerine *Nihâyet el-elbâb fî tercümet hulâsat el-hisâb* adıyla Türkçe'ye tercüme etmesinde görülür:

"... 'amîmu'n-nef bir eser olur mülâhazasıyla ... lisân-ı Türki'ye tercüme..."⁷⁷.

XIX. yüzyılın başlarında hem İstanbul'da hem de İstanbul'dan uzakta yaşayan bazı Osmanlı bilginleri Türkçe telif ettikleri eserlerin önsözlerini Arapça yazarak, eseri niçin Türkçe yazdıklarını, muhtemelen Türkçe bilmeyen bilginlere izah etme ihtiyacı duymuş olabilirler. Bu durumu ima eden bir kaç örneğe sahibiz. Kasabbaşı-zâde İbrahim Efendi (öl. 1820), *Risâle fî beyân el-murekkebât elletî lâ mizâca lehâ fî el-cevv* adlı eserinde:

"... fe-ketebtuhâ bi't-Turkiyyeti nefen li'l-enâm ve hedîyyeten li'l-hevâss ve el-âvâm" [Bu eseri mahlukâta faydalı ve seçkinler ile halka bir hedîye olması için Türkçe yazdım]⁷⁸.

derken böyle bir kaygıyı gütmüş olabilir. İbrahim Efendi'nin ifadesinde Türkçe bir eserin hem bilimlerde mesafe katetmiş olduğu hem de genel okuyucu kitlesi için kaleme alınabileceği vurgusu açıktır.

Kıbrıs'ta görev yaparken Türkçe kaleme aldığı astronomi eserlerine Arapça önsöz yazma ihtiyacı hisseden Zinnüreyn Osman Efendi (1839'da sağ) ise *İrtifâ' Risâlesi* adlı risalesine Arapça yazdığı önsözde hem Arapça ile

75 Süleymâniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa nr. 1996.

76 Dersaâ'det 29 Cemâziye'l-evvel 1318/11 Eylül 1316.

77 Süleymâniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud nr. 5721.

78 İstanbul Belediye Kütüphanesi, Muallim Cevdet, nr. K. 542.

Türkçe'yi iki ayrı dil olarak karşı karşıya koyabilmekte:

"... lemmâ kâne 'ilm el-irtifâ' 'ilmen şerifen... ve kad ruttibet aleyhi re-sâ'il kesire Arabiyye ve Turkiyye lâkinnehâ..." [İrtifâ ilmi soylu bir ilim olmasına... ve hakkında pek çok Arapça ve Türkçe risâle yazılmasına rağmen...]⁷⁹.

hem de eseri Türkçe yazmasının nedenini vermektedir

"... ve a'bertuhu bi-lisân Türkî li-yekûne ea'm nefehu..." [Bu eseri faydasının daha yaygın olması için Türk diliyle yazdım]⁸⁰.

el-Eseriye fî rub' el-mukantarât adlı çalışmasında ise:

"...ve a'bertuhu bi-lisân Türkî li-yui'mme nefehâ..." [Bu eseri faydasını yaygınlaştırmak için Türk diliyle yazdım]⁸¹

demektedir.

Yeni tarz eğitim kurumları olarak mühendishaneler, Türkçe'nin yenileşme döneminde bir bilim ve düşünce dili olarak gelişmesinin arkasında yatan neden olarak görülebilirler. Bu kurumlarla artık Türkçe, yalnızca Türkleri ilgilendiren bir dil olmaktan çıkmış 'yeni'yi bütün bir İslam dünyasına aktaran bir karakter kazanmıştır. Nitekim 1806-1817 tarihlerinde mühendishane başhocası olan Hüseyin Rıfka Tamânî'nin (öl. 1817) telif ettiği eserlerde -ki hepsi Türkçe'dir- kullandığı ifadeler, artık Türkçe telif etmenin maksadının ve siyasetinin genişlediğini gösterir. Bu yaklaşımına uygun olarak Hüseyin Rıfka, *İmtihân el-mühendîsin* adlı eserinde:

"... suhûlet üzre tefehhüm zımnında lisân-i Türkî'de iş bu risâle..."⁸²

demektedir.

Artık burada eserin Türkçe telif edilmesi 'kolay anlaşılması' gayesine matuftur. Benzer ifadeleri *Telhis el-eşkâl* adlı eserinde de sürdüren Hüseyin Rıfka, eseri Türkçe'ye tercüme etmesini,

"... fenn-i mezkûrî âsân-i vechile erbâbına tefhim zımnında lisân-i Türkî üzre terkîm olunması..."⁸³.

gerekçesiyle açıklar. Başka bir ifadeyle eserin Türkçe telifi 'kolaylaştırma' ve 'anlaşılır kılma' amacına yöneliktir. Hüseyin Rıfka'nın *Logaritma Risâlesi*'nde kullandığı ifadeler ise oldukça ilginçtir:

"... tâife-i Efrencin ihtirâ' eyledikleri 'logaritma' ismiyle musemmâ olan cedâvil-i selâsenin bilâd-i İslâmiye'de şuyû'u hasebiyle tarik-i a'mâli ehemm ve elzem olmağın, ... bir risâle telif ve tanzîm ve nefî 'âm olsun için lisân-i Türkî üzere terkîm eyledim..."⁸⁴.

Bu cümlelerde artık Türkçe, bütün İslam alemine aktarılan 'yeni bilgilerin' aracı olarak görülmektedir. Eserin Türkçe olması da hem aktarımın 'yaygın' hem de faydasının 'genel' olmasını sağlayacaktır. Bu ifadelerde geçen eserin kolaylaştırılması ya da anlaşılır kılınması eserin içeriği itibarıyla değil

79 Kıbrıs İslâm Yazmaları Kataloğu, Türkçe Yazmalar, nr. 94, s. 45.

80 Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Milli Arşiv nr. 1081.

81 İstanbul Üniversitesi, TY, nr. 6594.

82 Süleymâniye Kütüphanesi, Tirnova nr. 1180.

83 İstanbul, Dâr el-tibâ'at el-Devlet el-Osmâniye 1215.

84 Kandilli Rasathanesi nr. 216.

eserin muhatabı itibariyledir. Başka bir deyişle eseri okuyacak kişilerin ana dillerinin Türkçe olması hasebiyle eserin de Türkçe telif edilmesi ya da Türkçe'ye çevrilmesi bir kolaylık ve anlaşılabilirlik zemini oluşturacaktır.

Belirli bir alanda uzman olan kişiler için 'genel fayda' düşünülerek kaleme alınan eserler yanında bütün bir okuma yazma bilen kitle dikkate alınarak yazılan eserler de vardır. Örnek olarak, matematik alanında az çok bilgisi olan herkesi düşünerek, 'fâidesi 'âm' olması için telif edilen eserler, her ne kadar 'genel' için yazılmış olsa da buradaki 'genel' matematiğin özel bir bilgi birikimi gerektirmesinden ötürü yine de dar bir kitleye hitab edecektir. Benzer durum astronomi, coğrafya ve tıp için dahi söylenebilir. Ancak özellikle siyer, genel tarih, dinî konular vb. alanlarda yazılan eserler daha çok okuma-yazma bilen çok geniş bir kitleyi ilgilendirecektir. Bu çerçevede müellif yazdığı eserin muhatab kitlesinin dilini dikkate alacak ve 'fâidesi 'âm' olması için ancak belirli bir uzman kitleyi değil bölge nüfusunu gözönünde bulundurarak eser yazacaktır. Buna güzel bir örnek, yukarıda verilmesine rağmen tekrarı göze alarak, Şerefeddin Sabuncuoğlu'nun *Cerrâhiyyet el-hâniyye* adlı eserindeki ifadelerdir. Bu ifadelerde müellif, eserini hem 'cerrah sınıfı'nı düşünerek hem de arasında yaşadığı halkı, yani 'kavm-i Rûm,' ya da 'Rûm ehlü' diye tesmiye ettiği milleti düşünerek Türkçe yazdığını vurgular:

"... bu kitâbı Türkî yazdum. Türkî yazduğum şol ecilden oldı kim kavm-i Rûm Türkî dilin söylerler ve bu asrun dahi cerrâhlarınun ekseri ümmîlerdür ve okuyanları dahı Türkî kitablar okurlar..."⁸⁵.

Şerefeddin Sabuncuoğlu benzer tavrını *Akrâbâdîn Tercümesi* adlı eserinde de sürdürür ve eseri Türkçe'ye tercümesini şu şekilde açıklar:

"... zirâ kim ilm-i tibbin kitabları Pârisi ve Tâzi dilinde düzülmişdür. Rûm ehlünün ekseri Arabî ve Pârisi dilün bilmeyüp âciz ve âtil olmuşlardı..."⁸⁶.

Yazarlar eserlerini Türkçe yazmayı halkın Arapça ve Farsça bilmemesi gibi bir nedene dayandırmaları yanında, yukarıda da işaret edildiği üzere, Aşık Paşa, Şeyhoğlu Sadrüddin Mustafa, Hoca Mesud b. Ahmed, Yazıcıoğlu Ahmed Bican gibi 'her kavme kendi diliyle seslenmeyi' de hedef edinmişlerdir. Bu tavır hem hitab edilen kitlenin Arap ve Fars halkından farklı bir halk olarak dilinin farklı olduğuna dair bilincin varlığına hem de bu çerçevede, mensub olunan ve hitab edilen kitlenin dili olarak Türkçe bilincinin varlığına işaret eder⁸⁷.

4. Muhatabın siyasî-idarî irade olması

Sultanlara, Beylere ve Devlet'in ileri gelen erkanına sunulan pek çok eserin Türkçe olduğu; Sultan I., II. ve III. Murad gibi bazı Sultanların etraflarında bulunan şair, bilgin ve diğer sanatkarları Türkçe telif ve tercüme eser vermeye özellikle teşvik ettikleri bilinmektedir⁸⁸. Bu durum hem eser sunu-

85 Paris, Bibliotheque National Supplement Turc nr. 693, yaprak 2a. Tıpkı basım, c. II, Ankara 1992. Yayına hazırlayan: İlder Uzel. Ayrıca bkz. Latin harfli transkripsiyonlu metni, hazırlayan: İlder Uzel, c. I, Ankara 1992, s. 128.

86 Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa nr. 716/1, yaprak 2b.

87 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Yavuz, a. g. m., s. 18-28.

88 Köprülü, a. g. m., s. 276; ayrıca bkz. Yavuz, a. g. m., s. 10-17.

lan kişilerin bazı eserleri Türkçe'de görmek hem de dil sorunu nedeniyle eseri daha iyi bildikleri Türkçe'yle okumak istemelerinden kaynaklanmaktadır.

Bu duruma güzel bir örnek olarak, Sultan II. Murad'ın Mercüme Ahmed'den *Kabus-nâme*'yi tercüme etmesini istemesi ve kitabın eski bir tercümesini eleştirmesi verilebilir⁸⁹:

"... *Kabus-nâme*'dür deyü cevap verdi ve eyütdi ki: Hoş kitaptur ve içinde çok fâideler ve nasihatlar vardır, ama Fârisî dilince'dür. Bir kişi Türkî'ye terceme itmiş, veli-ruşen değil, açık söylememiş. Eyle olsa hikâyetinden halâvet bulmazuz didi. Velikin bir kimse olsa ki bu kitabı açık terceme itse, ta ki mefhûmından gönüller hazz alsa..."

Şirvânî Mahmud b. Mehmed'in, *Tarih-i İbn Kesir Tercümesi*'ni Sultan'ın emriyle hazırlaması; İbn Kemal'in *Tevârih-i Âl-i Osmân* adlı eserini Sultan II. Bayezid'in emriyle yazması sözkonusu duruma verilebilecek temsil gücü yüksek diğer örneklerdir.

Osmanlı bilgi tarihi içerisinde pek çok başka örneğin verilebileceği bu duruma güzel bir örnek de Arap asıllı olmasına rağmen Muhammed b. Zeynelâbidin el-Bekri'nin (öl. 1676) Mısır valisi Ahmed Paşa'nın isteği üzerine *Nil Nehri'nin tarif ve evsâfı* adlı Türkçe bir eser kaleme almak zorunda kalmasıdır. Müellif önsözde eserin telif sürecini anlatırken:

"... ba'dehu bu fakire emr itdi ki Nil-i mübârekin kütüb-i Arabî'de mes-tür ve mezkûr olan ahvâl ve evsâfını çıkarup Türkî'ye terceme edüp pes emirleri mucebince Nil-i Mısır'ın kütüb-i mütedâvilede zikr olunan ahvâl ve evsâfını istihrâc idüp Türkî lisân üzre terceme olundu..."⁹⁰.

demektedir.

Temsili güçlü diğer bir örnek ise şöyledir: Müneccimbaşı Mustafa Zeki (öl. 1736) Giyâseddin Cemşid el-Kâşî'nin *Sullel el-semâ fî el-eb'âd ve el-ec-râm* adlı eserini *Mirkât el-ulâ fî şerh sullel el-semâ* adıyla Arapça şerh edip⁹¹ Damad İbrahim Paşa'ya sunmuş, ancak akabinde aynı eseri *Tuhfet el-vuzerâ fî tercemet sullel el-semâ* adıyla Türkçe'ye tercüme edip yine aynı kişiye takdim etmiştir⁹².

İlmî rütbesi yükseltilmeyen Mü'min-zâde Hüseyin b. Hasan (XI. /XVII. Asır) adlı bir Osmanlı müderrisinin durumunu Padişah Sultan IV. Murad'a aksettirmek için matematik sahasında bir risale telif edip Sultan'a sunması yukarıda özetlenen duruma güzel bir örnektir. Bir müderris olmasına rağmen eserini, muhtemelen, Padişah'ın eseri okuyacağını varsayarak, Türkçe yazması eserin ithaf edileceği kişinin bildiği dilin merkeze alınmasıyla ilgili olsa gerektir⁹³.

Bahar Efendi'nin (1808'de sağ) klasik cebir sahasında telif edip Sultan II. Mahmûd'a sunduğu *Risâle fî el-hisâb* adlı Arapça eser⁹⁴ karşısında Padişah'ın tavrı, yukarıda özetlediğimiz duruma çok iyi başka bir örnektir. Çün-

89 Nşr. Orhan Şaik Gökyay, III. Baskı, İstanbul 1974, s. 3.

90 İstanbul Belediye Kütüphanesi Muallim Cevdet, nr. K. 172/3.

91 Süleymâniye Kütüphanesi, Esad Efendi nr. 3058.

92 İstanbul Üniversitesi, TY, nr. 6581.

93 Süleymâniye Kütüphanesi, Esad Efendi nr. 3612/10.

94 İstanbul Üniversitesi, AY, nr. 6111.

kü bizzat Padişah bu eserin Türkçe'ye tercüme edilerek kendisine sunulmasını emretmiştir. Neticede Bahar Efendi aynı eseri *Tuhfet el-hussâb* adıyla⁹⁵ Türkçe'ye çevirerek tekrar Padişah'a sunmak zorunda kalmıştır.

Siyasi iradenin dili olarak Türkçe eser tercümesine en iyi örnek ise Tunuslu Ahmed'in (1599'da sağ) Latince'den hareketle hazırladığı harita çizim ve tercümesinde görülür. Yazar şöyle der:

"... bu tercemeyi Türk dilinde hazırladım. Zira ki bu dil bugün Dünya'da hükmeder..."⁹⁶.

Tunuslu Ahmed'in *Risâle-i coğrafya* adlı eserini de aynı halet-i ruhiyeye Türkçe kaleme alması muhtemeldir⁹⁷.

Yenileşme döneminde siyasi iradenin Türkçe'yi tercih ettiğine dair pek çok örnek bulmak mümkündür. Çünkü yeni kurulan eğitim kurumlarındaki ihtiyaca binaen eserlerin Türkçe yazılması ya da Arapça'dan ve Avrupa dillerinden Türkçe'ye eserler tercüme edilmesi siyasi iradenin isteklerine bağlı olarak gelişmiştir. Bunun en güzel örneklerinden birisi, Müftî-zâde Abdurrahim'in (öl. 1836) Osmanlı medreselerinde geometri sahasında ders kitabı olarak okutulan Şemseddin Semerkandî'nin *Eşkâl el-te'sis* adlı Arapça eserini tercüme etmesinde görülür. Zira eserin tercümesini bizzat Sultan III. Selim emretmiştir. Eserin Türkçe'ye tercüme edilmesinden güdülen amacı mütercim:

"... tahsili eshel ve nefi' eşmel olmasıçün metn-i *Eşkâl-i te'sis*'i zebân-i Türkî üzere tercüme eyledüm..."⁹⁸.

cümlesiyle açıklar. Bu ifadeler Türkçe tercümenin hem eğitimde kullanıldığını hem eserin Türkçe olmasının öğrenciler açısından bir 'kolaylık' sağladığını hem de Türkçe'ye çevrilmesiyle eserden daha çok kişinin istifade etmesinin hedeflendiğini gösterir.

Yenileşme döneminde, Osmanlı medreselerinde okutulan klasik metinlerin Türkçe'ye tercümesi konusunda gösterilen bu yaklaşım Avrupa dillerinden yapılan çevirilerde de takip edilmiştir. Hemen hemen bütün metinlerin bizzat Sultanların emriyle, Arapça'ya değil de Türkçe'ye çevrilmesi bunun en güzel kanıtıdır. Halife-zâde Çınarî İsmail Efendi'nin (öl. 1790) Jacques Cassini'nin (öl. 1756) *Tables astronomiques* adlı zicini *Tuhfe-i behic-i rasinî tercüme-i Zic-i Cassini* adıyla tercümesi bu duruma temsili güçlü bir örnektir. Çünkü eserin tercümesi bizzat Sultan III. Mustafa'nın emr-i hümayunu ile Çınarî İsmail Efendi'ye havale edilmiştir⁹⁹.

Siyasi mensubiyeti olmayan ancak insanlar nezdinde, en azından eseri

95 İstanbul Üniversitesi, TY, nr. 6835.

96 Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1943, s. 73-74.

97 Ramazan Şeşen ve diğerleri, *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, İstanbul 2000, c. I, s. 31.

98 İstanbul Üniversitesi, TY, nr. 6838.

99 Kandilli Rasathanesi nr. 228, dibâce. Bu durum Osmanlı bilginlerinin de dikkat ettikleri bir durumdur. Makâmî Süleyman b. Mustafa b. Kemâlî (öl. 1210/1795 civ.) 1789 tarihinde Çınarî İsmail Efendi'nin *Zic-i Cassini* tercümesini *Zic-i cedid-i hulâsa-i garrâ* adıyla İstanbul meridyenine ve hicri senelere göre yeniden düzenlediği eserin önsözünde "... *Zic-i cedid-i Cassini*'yi erbâb-i hünerden Halife-zâde İsmail Efendi merhûm Sultan Mustafa Han Hazretleri'nin emriyle lisân-i Lâtinden lisân-i Türkî'ye tercüme idüp..." [Kandilli Rasathanesi nr. 223] demektedir.

kaleme alan müellif katında maddî ya da manevî bir otoriteyi temsil ettiği için kendisine eser ithaf edilen kişinin bildiği dil esas alınabilir. Dolayısıyla bu tür bir otoriteyi temsil eden kişinin dili Türkçe ise kendisine takdim edilen eserin dili de doğal olarak Türkçe olacaktır. Nitekim, Sultan II. Murad döneminde hayat sürmüş olan Şîrvanlı Dilşâd Mahmûd b. Mahmûd (öl. 1437'den sonra), *Kemâliyye* adlı tıb eserini telif etme nedenini şu şekilde açıklar:

"... Emmâ b'ad; bilgil iy 'aziz bu kadar fâyıdaları bir yirde cem' idüp bir kitâb itdügümüze sebep bu oldu kim habîb el-'ârifin seyyid-i ihvân el-vefâ menba' el-sıdk ve el-sefâ Burusa'da türbedâr Şeyh Kemâleddin hazratlarıyla mülâkat olundu. Münâsabat ile mübârek cisimlerine 'arız olanlardan ba'zı marazlar zıkr itdiler. Bız dahı bir iki 'ilâc zıkr itdük. Hâtırda durmaz, bir kağıda yazılsun diyü işâret itdiler, yazduk"¹⁰⁰.

5. Dil bilinci

Hiç bir pratik hedef gütmenden yalnızca Türkçe dil bilincine dayanan telif ve tercüme faaliyetlerine pek çok örnek vermek mümkündür. Beylikler devrinden itibaren başlayan süreçte pek çok bilgin ve sanatkar eserlerini 'dil bilinci' içerisinde kaleme almıştır. Aşık Paşa, Şeyhoğlu Sadrüddin Mustafa, Devletoğlu Yusuf, Kemâl-i Zerd, Mahmûd b. Kâdî-i Manyâs¹⁰¹, Sinan Paşa gibi belirli bazı itirazlı kayıtlarla Türkçe eser verenler; Gülşehrî, Erzurumlu Mustafa Darîr, Lamiî Çelebî gibi Türkçe yazmakla övünenler ve Hatiboğlu, Şerefeddin Sabuncuoğlu, Sinan Paşa, Gelibolulu Mustafa Âli gibi Türkçe'yi Arapça ile Farsça'dan istifadeyle zenginleştirmeyi düşünenler¹⁰², bütün bu isimler en nihayetinde, güçlü bir dil bilinciyle, Türkçe eser telif ve tercüme etmeyi kendilerine şîâr edinmişlerdir. Şüphesiz bilgin ve sanatkarları böyle bir davranışa iten en güçlü neden, bu çalışmada üzerinde durulduğu ve pek çok örnek verildiği üzere, hakikatin Türkçe'yle temsil edilmesi gereğine olan inançlarıdır. Bu konuya edebiyat, tarih, din gibi sahaların dışında, özellikle riyazî ilimlerde bazı örnekler vermek mümkündür:

Bu konudaki duyarlılığın ilk dönemlerden itibaren mevcut olduğuna dair en güzel örnek Fetih sonrası dönemde (1468-69 civ.) telif edilmiş müellifi meçhul *Miftâh el-hussâb* adlı eserdeki şu cümlelerdir:

"Arab dilince saymak ve Acem dilince saymak ve Türki dilince saymak bildirür ki Rûma gelen Arab ve Acem karındaşlara ve yenile müslüman olan Beglere Türkçe saymak öğretre"¹⁰³.

100 Şîrvanlı Mahmûd, *Kemâliyye*, nşr. Muhammet Yelten, İstanbul 1993, s. 117-118.

101 Nitekim *A'ceb el-'acâyib* adlı eserinde şöyle der: "Bu kitâbum tamâm oldu, ümiddür ki buna mütâli' kulanlar halel bulsalar tashih ideler ve noksan bulsalar, kim memlûdür, kusûr-la tekmil ideler kim ben fakîr ve hakîr Manyasoğlu eksüklüğüme mukîrrem ve noksânuma mu'terifem, ammâ Türki dilindedür diyü, ayrık dillerde olmamagın hakâret nazarıyla bakmayalar (İ.Ü. Edebiyat Fak. Seminer Kitaplığı nr. 4460, yaprak 86a'dan nakleden Özkan, a. g. e., s. 19; Aynı yazar başka bir yerde şöyle der: "... fikr itdüm ki bir vech-ile nazm tercüme idem. Gördüm ki Türki dili galiz dildür, ebyât-ı Acem katında bârid düşer, nesr vech-ile tercüme kılmağı evlâ gördüm. Her beytün mâhasalını Türki dilince nesr-ile altına yazdım". Özkan, a. g. e., s. 132..

102 Bu üçlü tasnif Yavuz'a aittir; örnekler bkz. a. g. m., s. 31-54.

103 Arkeoloji Müzesi, Yazma Kütüphanesi nr. 574, yaprak 56a.

Hamza Balı b. Arslan (1494'te sağ), 1494 tarihinde Türkçe olarak kaleme aldığı ve Sultan II. Bâyezîd'in oğlu Şehzâde Mahmûd'a sunduğu *Misbâh el-kunûz* adlı muhasebe matematiği eserinde 'Türkî dilince' bir risale yazdığını şu şekilde vurgular:

"... Egerçi lisân-i Arab ve ve lisân-i Acem'de hisâb ü erkâm-i siyâb izhâr itmîşlerdür; likin işbu fakîr... Türkî dilinde bir risâle-i numûzec, mesâil-i erkâm ve menba-i efâl-i aklâm ve suver-i eşkâl... zuhûra getürüp..."¹⁰⁴.

İlk dönemlerdeki duyarlılığın kesintisiz devam ettiğine en güzel örneklerden birisi Ladikli Muhyiddin Mehmed Çelebi'nin zamanımıza gelen ilk Türkçe mantık kitabı olan *Zübdet el-beyân* adlı eserindeki ifadelerdir:

"... lemmâ raeytu enne el-kavâid el-mantikiyye ğayru meşrûhatin bi-el-fâz el-Türkiyye husûsan alâ uslûb *el-Risâlet el-Şemsiyye* eradtu şerh-hâ bi-tilke el-elfâz ma'a zevâyide şerîfetin ve fevâide ğaribetin teysiren fi te'âlimi ibâdi..." [Mantık kurallarının Türkçe sözcüklerle, özellikle *el-Risâlet el-Şemsiyye* yöntemince açıklanmadığını görünce, bu kuralları insanların öğrenmesini kolaylaştırmak için önemli eklerle ve ilginç katkılarla Türkçe sözcüklerle açıklamayı istedim...]¹⁰⁵.

Ladikli'nin ifadelerinde zikrettiği *el-Risâlet el-Şemsiyye*, Osmanlı medreselerinde okutulan en önemli mantık kitaplarından birisidir¹⁰⁶. Ladikli mantık sahasında Türkçe bir eser olmadığını görmüş, bu sahada Türkçe bir eser kaleme almayı düşünmüş; eseri medreselerin en önemli mantık kitabı olan *el-Şemsiyye* tarzında yazmıştır. Yazar hernekadar 'insanların öğrenmesini kolaylaştırmak için' deyişini kullansa da asıl hedef mantık sahasında *el-Şemsiyye*'ye eş Türkçe bir eser yazmaktır.

Konyalı Mehmed b. Kâtib Sinân, ünlü astronom Şemseddin Muhammed b. Muhammed el-Halîlî'nin astronomi cetvellerini, *Terceme-i cedvel-i âfâki* [*Terceme-i risâle fî el-evkât el-hamse ve cedâvül el-rasad*] adıyla Arapça'dan Türkçe'ye tercüme ve şerh etmesinin nedeninin, yalnızca bu eseri Türkçe'ye kazandırmak olduğunu belirtir ve şöyle der:

"Diledüm ki,.... Muhammed b. Halîl'ün, ... *Cedvel-i âfâkiye* nâm kitabını bi-kadrî'l-vusi' ve't-tâkati Türkî diline terceme idüp şerh eyleyem..."¹⁰⁷.

Ancak Arapça ve Farsça gibi dillerde yazılmış eserleri Türkçe'ye kazandırma arzusunda yatan dil bilincine ait en güzel örnek Seydi Ali Reis'in (öl. 1563) astronomi sahasındaki *Hulâsat el-hey'e* adlı tercüme-telif eserinde gö-

104 Millî Kütüphane, nr. A. 2947 [Bu nüshanın mikrofilmini temin ederek tarafıma gönderme lütfunda bulunan meslektaşım Musa Yıldız'a teşekkür ederim. Mikrofilmin tab ettirilme işlemini üstlenen Bilim ve Sanat Vakfı idaresine de müteşekkirim]. Ayrıca bkz. *OMALT*, c. I, s. 28-29 (nr. 6).

105 Ayasofya nr. 2490, yaprak 2a. Ayrıca bkz. Muhsin Korkmaz, *Zübdetü'l-Beyân*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 2001.

106 Necmeddin Ömer b. Ali el-Kazvîni (öl. 693/1293) tarafından kaleme alınan bu eser için bkz. *Kesf el-zunûn an esâmî el-kutub ve el-funûn*, nşr. Şerefeddin Yalçınkaya - Rifat Bilge, İstanbul 1941-1943, c. II, s. 1806.

107 Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya nr. 2590.

rlr. Seydi Ali Reis'in eserinin önsözünde verdiği bilgiler Öyle zetlenebilir: Yazar, Kanuni Sultan Süleyman'ın bir Doğu seferi esnasında orduya katılır. Sefer dnŖ ordu Halep'te kışlar. Bu esnada yazar Őehirde bulunan Abdullah el-Ensri zaviyesinde ders veren Hamdullah b. Şeyh Celleddin b. Şeyh Cemleddin'den ders okumaya başlar. Bundan sonraki gelişmeler yazarın ağızından dinlenebilir:

"Bu kitâbun Türkiye terceme olmasına bis oldur ki... /.../ ... Bir gün esna-i mushabetde, [Hoca Hamdullah]: "ilm-i hey'ete müteallik lisân-ı Arabi'de ve zebân-ı Fârisi'de nice kitâb mu'teber ola, Türki dilde nin olmaya"

der. Akabinde Hoca Hamdullah, Ali Kuşu'nun Fâtih Sultan Mehmed'e sunduğu *el-Fethiyye fi ilm el-hey'e* adlı eseri üzerinde durur ve ekler:

"... onun ilm-i he'yetde telif itdği kitâb mu'teberttandır, anı terceme itmek gâyet mnsibdr ve diyr-i Rûm'da nice kimesneler müstefid olmak cizdir diyü..."¹⁰⁸.

Neticede bu istek zerine Seydi Ali Reis eseri mer ağmini'nin *el-Mulahhas fi ilm el-hey'e* adlı eserine Bursalı Msa Kâdi-zâde'nin yazdığı *Şerh* ile Kutbuddin Őirzi'nin *Nihâyet el-idrâk fi diryet el-eflk* adlı eserinden pek çok eklemeye tercüme eder ve 1587'de Kanuni Sultan Süleyman'a sunar.

Arapça, Farsça veya çeşitli Avrupa dillerinde yazılmış kitapları Türkçe'ye aktarma kaygısı da dil bilincinin bir göstergesi olarak düşünülebilir. Mtercimnin bu faaliyetteki hedefi hiç Şüphesiz yabancı dillerde yazılan eserlerin içerdiği bilgilerden Osmanlı entelektüel ortamını ve bilim çevrelerini haberdar etmektir. Bu bilgiler Osmanlı bilim çevreleri için "yeni" olabileceği gibi, klasik bilim geleneğinde mevcut olan ancak hakkında derli toplu Türkçe kitap bulunmayan konularda da olabilir. rnek olarak, Molla Ali'nin (1687'de sağ), *Risâle-i meyyl* (ya da *Zt el-'alak*) adıyla Latince'den 1682 tarihinde tercüme ettiği risalesi¹⁰⁹ ile Tezkireci Köse İbrahim Efendi'nin (XI. /XVII. Asır) Duret'in (l. 1650 civ.) *Zic'ini Secencel el-eflk fi gâyet el-idrâk* adıyla Türkçe'ye çevirmesi yukarıda dile getirilen kaygıya dayanır¹¹⁰.

Hcib-zâde diye meşur Mehmed b. Mustafa b. Mahmûd el-İstanbuli'nin (l. 1688), Sirceddin el-Secvendi'nin feriz ile ilgili risalesini okurken, *el-Feriz el-vfiye fi tercmet feriz el-Secvendi* adıyla Türkçe'ye tercüme etmeye karar vermesi de bir dil bilincinin göstergesidir:

"... el-Secvendi hazretlerinin fenn-i ferizde olan telif-i bedi'alarının dahi beyne'l-'ulemâ' Őhretine binen ta'allm ve hıfzını murâd eyledğmde fenn-i mezkrda mhir Sirkeci Hüseyin Efendi dimekle m'arf kimesneden tarih-i hicretten bin elli  senesinde ta'allm esnasında..., te'lif-i mezkrı lisân-ı Trkiy ihtisâr üzre terceme..."¹¹¹.

Cbi-zâde Halil Fiz'in, (l. 1722) o dönemde astronomi ve trigonometri-de kullanılan altmış tabanlı hesap için, tercüme-telif yoluyla hazırladığı *Fezleket el-hisâb* adlı eser ise Osmanlı bilginlerinin elinde bulunan Arapça ve

108 Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya nr. 2591.

109 İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, AY, nr. 2895/5.

110 Kandilli Rasathnesi nr. 403 ve 214.

111 *Kıbrıs İslâm Yazmaları Kataloğu*, Türkçe Yazmalar, nr. 15, s. 7-8.

Farsça kitaplardaki bilgiyi Türkçe'ye aktarmak istediklerine dair güzel bir örnektir. Çünkü mütercim medrese mezunudur ve kendisinin tercüme ettiği eserlere nüfuz edebilmektedir. Öyleyse tercümeden amaç nedir? Bu sorunun cevabı mütercimden dinlenebilir:

"...bazı mehâdîm-i kirâm ve ihvân-ı hulûs-irtisâm ile *Zic-i Gürgâni*'den istihrâc-i dustûr ve istinbât-ı harekât-ı kevâkib müzâkeresi esnâsında hisâb-ı erbâb-ı tencîme müteallik Türkî bir risâle tahrir hâtr-ı fâtrına sunûh-ı hutûr eylemekle... fenn-i hisâbda husûsen fenn-i mezbûrda müellef olan Arabî ve Fârisî kütüb-i resâlden terceme ve iltikât tarikî ile cem' ve tertîb olunup..."¹¹².

İfadeler son derece açıktır: Mütercimin aklına bir ders esnasında altmış tabanlı hesap için Arapça ve Türkçe eserlerden tercüme ve derleme yoluyla Türkçe bir risâle kaleme almak gelir ve bunun üzerine de risalesini yazar.

Yukarıdaki kanaatin en açık örneği Abbâs Vesîm Efendi'nin (öl. 1760) *Nehc el-bulûğ fi şerh Zic-i Ulûğ* adlı 1745'de telifine başladığı *Uluğ Bey Zic*'inin şerhinde görülür. Bu tercümenin önsözü artık, Osmanlı bilginlerinin bazı eserlerin Türkçe olmasını bir ihtiyaç olarak hissettiklerini açık olarak ortaya koymaktadır. Nitekim, Abbâs Vesîm Efendi'nin astronomiyi kendisinden okuduğu Ahmed el-Mısri, Farsça bilmeyenler için *Zic-i Uluğ Bey*'i Türkçe'ye tercüme etmenin artık bir ihtiyaç halini aldığını belirtir. Serdedilen ifade ilginçtir ve bir 'temenni' ifade eder:

"... bir Türkî şerh... olsa..."¹¹³.

Eğimli Nu'man Efendi'nin (1753'de sağ) 1741 tarihinde telif ettiği *Tebyin a'mâl el-misâha* adlı eserindeki ifadeler ile yukarıda dile getirilen Abbâs Vesîm Efendi'nin ifadeleri birleştirilirse XVIII. yüzyılın başlarında, başka bir deyişle Lâle devri ve akabinde Türkçe eser yazma ya da Türkçe'ye eser tercüme hareketinin çok önemli bir kavrama dayanmaya başladığı görülür. Bu kavram "anlama" kavramıdır. Daha önce kendisinin telif ettiği bu eser gibi bir eser bulunmadığını ısrarla vurgulayan Nu'man Efendi şöyle diyor:

"... nefi 'âm ve fehmi tâm olmak için Türkîce bir kitâb..."¹¹⁴.

Nu'man Efendi'nin kullandığı 'nefi 'âm' ifadesi kendisinden önce de kullanılan bir ifadedir; ancak 'fehmi tâm' ifadesi yeni bir deyiş tarzıdır ve yazarın döneminde bu sahadaki mevcut eserlerin dilinden dolayı hem geniş bir kitleye ulaşamadığını hem de 'anlaşamadığını' gösterir; en azından Nu'man Efendi böyle bir sıkıntıyı, hatta ihtiyacı farketmiş gözükmektedir.

Böyle bir sıkıntının varlığına en güzel örnek 'mu'addil yarım dâiresi' ile ilgili astronomi işlemlerinden bahseden *Hulâsat a'mâl el-mu'addil* adlı bir risale kaleme alan (telifi 1721) Atfi Ahmed Efendi'nin (XII./XVIII. asır) cümleleridir:

"Fe-emmâ lisân-ı Arabî üzre olmağla herkes müşkilât-ı ibâretini fehm idemeyüp ve ma'nâ-yı latîf <ve> mesâil-i a'mâline dest res bulmayup feth ü hall-i akde serbestesinde nehin-i efkârları kâsir olmağla lisân-ı Türkî ile tercüme olunması tâlibinden nice ecille ve ahbâb iltimâs itme-

112 Süleymâniye Kütüphanesi, Esad Efendi nr. 3172.

113 Süleymâniye Kütüphanesi, Hamidiye nr. 858.

114 Kandilli Rasathanesi nr. 86.

leriyle egerçi şevâğil-ı rüzgârdan dâmen-i istitâ'atımız âsüde değil idi"¹¹⁵.

Atfî Ahmed Efendi *Risâle fî el-âlet el-musemm bi-el-mukantara*¹¹⁶ ve *Risâle fî el-ceyb el-âfâki*¹¹⁷ adlı eserlerini Türkçe telif etme sebebini de

"... Türkice tertib eyledim tâliblere âsân olsunçün..."

cümleleriyle açıklamaktadır. Kanaatimizce buradaki 'taliblere' kelimesini artık 'öğrenciler' anlamından daha çok, bu dönemdeki genel yönelimi dikkate alarak 'konuyu anlamak isteyenler' olarak yorumlamak gerekir.

Mehmed el-Akkirmânî *Risâle fî ef'âl ve el-irâdet el-cüziyye* adlı eserinde Türkçe telif etmeyi bizzat kendisinin istediğini belirtir:

"... bundan sonra ma'lûm ola ki bu 'abd-i fakîr Mehmed el-Akkirmânî murâd ider ki ef'âl-i 'ibâd ve irâdât-i cüziyye beyânında lisân-ı Türkî ile bir risâle yaza ki..."¹¹⁸.

XVIII. yüzyılda artık hem öğrencilerin hem de ilmi konularla ilgilenen insanların Türkçe eser telif ve tercümesine özel bir önem verdikleri açıkça görülmür. Alaşehirli Yusuf b. İlyâs b. Yusuf'un (XII./XVIII. asır) ilm-i mîkât ile ilgili eserinin önsözünde söyledikleri bu açıdan oldukça ilginçtir:

"... buna müteallik nice Arabî kitaplar telif olunup zaman-ı kadîmden berü ilâ yevminâ hâzâ ta'lîm ve taallüm olunageldi; ihvânımızdan bazı iltimâs edüp 'ne olaydı Türkî dilden sizin dahı buna müteallik bir eseriniz olaydı' dedikleri ecilden hakir dahı gücüm yettügü kadar Türkî dile tebdil eyledim..."¹¹⁹.

Alaşehirli Yusuf'un cümlelerinde geçen 'ne olaydı ... Türkî dilde olaydı' ifadesinin oldukça içten bir temenniye dile getirdiği açıktır.

Türkçe eser yazma veya telif etme anlayışının belirli bir dil bilincine dayanmasına en güzel örnek yine mühendishane başhocalarından olan Seyyid Ali Paşa'nın tavrında görülür. Koni kesitleriyle ilgili *Kutû-i mahrutât* adlı eserinin önsözünde:

"... ilm-i mezkûre dâir nusah-i kesire bu Devlet-i 'Alîyye-i ebed-kadîmede mevcûd ise de cümlesi Arabiyü'l-ibâre ve Franca lisânı üzere olduğundan.../.../... ba'zen Arabiyü'l-ibâre ve ba'zen Franca lisânı üzre olan mahrûtiyât kitaplarından lisân-ı Türkî-i rûşen-beyân'a tercüme.../.../... tâlibine alâ tariki'l-izâh ifhâm zımında..."¹²⁰.

diyeyen Seyyid Ali Paşa'nın amacı açıktır: Ne Arapça ne de Avrupa dillerinde yazılmış olan bir eser Osmanlı Devleti sözkonusu olduğunda yeterli değildir; eserin Türkçe olması artık bir gerekliliktir. Bu açıdan Seyyid Ali Paşa, koni kesitleriyle ilgili Osmanlı topraklarında mütedavil olan eserlerin Türkçe olmasından şikayetçidir.

Seyyid Ali Paşa'nın cümlelerinde dikkat edilmesi gereken diğer önemli bir nokta Türkçe'nin 'rûşen-beyân' yani 'parlak ifadeli' şeklinde nitelendiril-

115 Nuruosmâniye nr. 4987/1.

116 Bâyezîd Devlet Kütüphanesi, Ali Emîri, Riyâziye nr. 205/3.

117 Bâyezîd Devlet Kütüphanesi, Ali Emîri, Riyâziye nr. 205/2.

118 *Kıbnis İslâm Yazmaları Kataloğu*, Türkçe Yazmalar, nr. 37, s. 18.

119 Süleymâniye Kütüphanesi, Carullah nr. 1471/2.

120 İstanbul, Matbaa-i bâb-i seraskeriye 1257/1841, s. 1-3.

mesidir. Türkçe'ye ilişkin övgü ifadeleri artık bu dönem müelliflerinde yaygınca görülmeye başlar. Bu duruma güzel bir örnek Yahya-zâde Mehmed Rûhuddîn (öl. 1847) *Terceme-i ilm-i hisâb* adıyla Fransızca'dan çevirdiği eserin önsözünde görülür:

... lîsân-ı Fransevî'den zebân-ı azbû'l-beyân Türkî'ye tercümesine...¹²¹.

Burada geçen 'zebân-ı azbû'l-beyân Türkî' yani 'ifadesi tatlı dil Türkçe' tamlaması artık Osmanlı bilginlerinin kendi dillerine bakışının ne kadar değiştiğini gösterir. Bilindiği üzere bu nokta Cevdet Paşa'yla beraber apaçık bir hal alacaktır: Nitekim çeşitli ilim dallarında Türkçe eser verilmesi gerektiğine işaret eden Cevdet Paşa, *Takvîm el-edvâr* eserinin önsözünde bu eseri 'Türkçe ilim dili olamaz' diyenlere bu dil ile her fenden güzel eserler yazılabileceğini göstermek için Türkçe yazdığını vurgular¹²².

Osmanlı müderrisinin Türklük ve Türkçe bilinci hakkında en güzel örnek İran topraklarından gelen ve ismi bilinmeyen bir bilginle Süleymaniye müderrisleri, özellikle bunlardan Süleyman Efendi arasında geçen ilmi tartışmada görülür. Bizzat İranlı bilginin *Unmûzec el-ulûm* adlı eserinde hikaye ettiği bu olay şöyle cereyan eder: Platon'un idealer kuramı hakkında *Mevâkıf* ve *Şerh*'indeki ibareleri tartışırken dediklerini anlamakta zorlanan İranlı bilginine Süleyman Efendi şöyle der:

"... ente lâ ta'rif bi-el-Turkiyye li-enneke leste min el-Turk..." [Sen Türkçe bilmiyorsun çünkü Türk değilsin].

İranlı bilginin cevabı ilginçtir:

"el-hamdullillahî alâ zâlik..." [Böyle olmadığım için Tanrı'ya şükrediyorum]¹²³.

Bu cümleler bilginlerin aralarındaki konuşmanın Türkçe olduğunu gösterir.

İlk dönemlerden itibaren Türkçe telif ve tercüme eden yazarların bu eylemleri için herhangi bir gerekçe gösteremedikleri sıkça müşahede edilir. Bu tavır yazar ve çevirmenler için Türkçe yazma ve tercüme etmenin 'normal' bir davranış halini aldığı gösterir. Örnek olarak Kastomonu kadısı Şaban Halife b. Hasan [Hüseyn] (öl. 1569-70) *Risâle fî el-ruhâme* adlı eserinde şöyle der:

"... zira bazı risâleler ki yazılmışdur ekseriyâ hata üzre buldum, tecrübe olunmamış. Bu fakir nice defa tecrübe itdükden sonra bu risâleyi yazdım."¹²⁴

Erzurum kadısı olan ve Kâdi-zâde lakabıyla tanınan Mehmed Arif b. Mehmed (öl. 1759-60) *Risâle fî beyân buyut el-seba' el-seyyarât* adlı eserinde:

"... Ebu'l-Abbas Ahmed el-Bûni, *Şems el-meârif* kitabında ve el-Muhakkik Nasîr el-dîn el-Tûsi, *Sî Fasl Şerh*'inde ve Takiyüddin el-Maruf'un *Ceridet el-durer*'inde zikr eyledükleri üzre Türkî lîsânı ile yazıldı."¹²⁵

121 İstanbul Üniversitesi, TY, nr. 2687.

122 Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir, 40-Tetimme*, yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara 1991, s. 110.

123 Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa nr. 1350, yaprak 84a.

124 Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali, nr. 2795/10, yaprak 69b.

125 Nuruosmaniye nr. 4971/14, yaprak 216b.

Risâle fî beyân sa'ât el-bust adlı eserinde ise şöyle der:

"... saat nedir, hükmi nedir? Rağbet iden ahbâb için beyan olunur; hayır duaları rica olunur".¹²⁶

III. Sonuç ve Değerlendirme

Çalışma boyunca İstanbul merkezli Osmanlı kültür hayatında Türkçe'nin bir 'bilim' dili olarak yükselmesinin arkasında yatan nedenlere, yazma ve basma kaynaklardan değişik örnekler verilerek işaret edilmeye çalışıldı¹²⁷. Hakikat ile suretini temsil eden dil'in 'hangi dil' olacağı sorusuna verilecek cevabın 'muhatap'ın konuştuğu dille alakalı olduğu üzerinde özellikle duruldu ve bu açıdan çeşitli muhatap sınıfları tespit edilerek incelendi. Sonuçta ortaya çıkan tablo ana çizgileriyle yorumlanmak istenirse her şeyden önce şu noktaların vurgulanması gerekir:

1. İstanbul merkezli Osmanlı kültür hayatında bir bilgi dalının Türkçeleşmesi ya da bir bilgi dalında Türkçe telif ve tercüme eser verilmesi o bilgi dalının insanlarla 'yakın temasına' ve bu 'temasin' mesafesine bağlıdır. Öyleyse soru şu şekilde sorulabilir: Hangi bilgi dalları Türkçe konuşan insanlarla yakın temas halindeydi? Bu sorunun cevabı açıktır: Pratikte yani eylemle alakalı bilgi dalları. Çünkü 'eylem', İstanbul merkezli Osmanlı kültür hayatında Türkçe konuşan insanla kurulan bir 'ilişki' demektir. Bundan dolayı, Osmanlı kültür hayatında başta tıp olmak üzere coğrafya, müzik gibi bilgi dallarında Türkçe eser verme hem erken bir tarihte başlamış hem de oldukça yaygınlaşmıştır¹²⁸. Öyle ki örnek olarak coğrafya alanında Türkçe eser veren yazarlar, eserlerini Türkçe telif etmelerine ilişkin herhangi bir 'gerekke' ileri sürme ihtiyacı bile hissetmemişlerdir. Bunun nedeni, hem coğrafyanın 'teorik bilgi'yi temsil eden medreselerde bağımsız bir ders olmamasında hem de coğrafya eserlerinin hitab ettiği kesimin yani bürokrasinin dilinin Türkçe olmasında aranabilir. Benzer şekilde teorik astronomide eserler daha çok Arapça kaleme alınırken astronomi aletleri ve vakit tayini gibi pratik astronomi alanlarında Türkçe eser verme erken bir dönemde başlamış ve yaygınlık kazanmıştır. Bu duruma verilebilecek en güzel örnek matematiktir. Çünkü teorik matematik alanında eserler yenileşme dönemine kadar Arapça

126 Nuruosmaniye nr. 4971/15, yaprak 220b.

127 Çalışmada esas alınan aksiyomatik kabullerimizden birisi şudur: Germiyan, Menteşe, Aydınoğulları, Candaroğulları gibi Beylikler'in emirlerine sunulan Türkçe eserler bir açıdan 'Osmanlı' sahasına ait görülebilir. Çünkü, Anadolu coğrafyasında siyasi teşekküller farklı olmasına rağmen ortak bir dil ve kültür tabanı mevcuttur; dolayısıyla Türkçe ya da farklı dillerdeki çeşitli eserler aslında ortak/külli bir aklın ürettiği ürünlerdir. Bu ürünler Osmanlı bilgi hayatının zeminini oluşturmuş; hatta yolunu belirlemiştir.

128 Türkçe telif ve tercüme edilen eserlerin nüshalarının çokluğu, istinsah edildikleri tarihler ve coğrafi yaygınlıkları da üzerinde durulması gereken son derece önemli bir noktadır. Örnek olarak *Garib-nâme*'nin yüzü aşkın nüshasının bulunması; Ahmediye, Muhammediye ve diğer 'roman' tipi eserlerin köylere kadar yayılması; Atmacaoğlu, Matrakî ve Gelenbevi İsmail Efendi'nin Türkçe matematik eserleri ile Mustafa el-Muvakkit'in astronomi kitaplarının nüshalarının fazlalığı bu eserlerin ne kadar yaygın bir şekilde kullanıldığını gösterir.

yazılırken muhasebe matematiğinde ister aritmetik isterse mesaha olsun eserler büyük oranda Türkçe kaleme alınmıştır. Burada, yeri gelmişken, şu önemli noktaya da işaret edilmelidir: Muhasebe matematiği söz konusu olduğunda, Farsça'nın Fâtih Sultan Mehmed döneminde küçük bir direnişte bulunduğu sezilebilmektedir. Bu durum, kanımızca, Büyük Selçuklu Devleti ile Anadolu Selçuklu Devleti'ndeki muhasebe sınıfının Fars kökenli olmasından, ya da en azından Farsça'nın bu sınıfa hakim olmasından kaynaklanmaktadır. Muhtemelen bu sınıfa mensup olan bazı muhasiblerin eski alışkanlıklarını devam ettirme adına böyle bir direnişte buldukları söylenebilir. Ancak muhasebe sınıfı içerisinde yetişen çırakların Türkçe konuşan kişiler olması hem bu direnişi kırmış hem de çok erken bir tarihte bütün bir muhasebe matematiğinin dilinin Türkçe olmasına neden olmuştur.

2. Osmanlı kültür hayatının ilk dönemlerinde eserlerin yalnızca 'mübediler' düşünülerek Türkçe kaleme alınması ve Türkçe'ye tercüme edilmesi zihniyeti, zamanla muhatab kitlenin genişlemesiyle 'faydanın yaygınlaştırılması/istifadenin genelleştirilmesi' kavramına uygun olacak şekilde değişmiştir. Belki de bu durum, medreseler dışında, özellikle devlet bürokrasisinde, konaklarda, tekkeler, zaviyeler ve dergahlardaki eğitim-öğretim faaliyetinin yaygınlaşması neticesinde Türkçe okuma yazma bilen kişilerin sayısında belirli bir artışın vuku bulmasıyla ilgilidir. Bu ihtiyaç modern tarzda eğitim veren mühendishaneler gibi kurumların kurulmasıyla daha da artmıştır. Çünkü bir yandan, Avrupa dillerinden hareketle yeni eserlerin hazırlanmasına kadar, bu kurumlarda okuyan öğrencilere eski eserlerin sunulması zorunluydu; diğer yandan da yalnızca Türkçe bilen 'yeni nesle' Osmanlı klasik kültür birikimi aktarılmalıydı. Yenileşme döneminde bu iki zorunluluktan dolayı bizzat medrese mensupları çeşitli sahalarda hem Türkçe eser yazmaya başladılar hem de daha önceki dönemlerde telif edilmiş mevcut eserleri Türkçe'ye tercüme etmeye yöneldiler.

3. Modern eğitim kurumlarında okutulacak eserlerin Avrupa dillerinden çevrilmesi Türkçe'nin bir bilim dili olarak yükselmesine yardım etmiştir. Çünkü burada 'hakikat ile sureti'nin aktarımı Arapça'dan değil Arapça'da da karşılıkları bulunmayan bir kavramsal çerçeve içerisinde yazılmış Avrupa dillerinden yapıyordu. Ayrıca muhatab kitle de Arapça öğrenecek vakte sahip değildi. Ancak bu eserleri tercüme eden bilginler yabancı terimlere Arapça menşeli karşılıklar bularak Arapça'yı Avrupalılar nezdindeki Latince'ye benzetmişlerdir. Bu davranış, artık Arapça'nın Osmanlı bilgini için Latince gibi 'ölü' bir dil olduğu kabulünü zımnen içermektedir. Yenileşme sürecinde Avrupa dillerinden hareketle vuku bulan bu tercüme hareketi, Türkçe açısından başka bir önemli sonucu doğurmuştur: Bu sonuç, İslam kültür tarihinde ilk defa Türkçe'nin bütün bir İslam dünyasına bilgi aktaran 'ortak' bir dil olma özelliğini kazanmasıdır. Fen bilimlerine ilişkin pek çok Türkçe eserin İstanbul dışında, başta Kahire olmak üzere, İslam dünyasının değişik merkezlerinde basılması; ayrıca Türkçe basılı eserlerin Tataristan ve Türkistan başta olmak üzere, İran, Irak, Suriye ve Mısır gibi bölgelerde yaygınlaşması bu bölgelerde 'yeni bilimlere' yönelen kişilerin dil tercihini göstermesi açısından dikkate şayandır.

4. Yenileşme döneminin arkaplanı olması nedeniyle burada vurgulanması gereken diğer önemli bir nokta şudur: Lâle dönemindeki tercüme faaliyeti bizzat devlet tarafından organize edildiğinden büyük oranda bir 'Türkçe hareketi' olarak ortaya çıkmıştır. Bu tercüme hareketinin fikrî arkaplanı da, kanımızca, XVII. yüzyılın ikinci yarısında Mehmed Vâni Efendi ve Bursalı İsmail Hakkı gibi bilginlerin elinde gelişmeye başlayan erken-dönem 'Türk milliyetçiliği' anlayışdır. Öyle ki Lâle devrinden sonra Türkçe telif ve tercüme eden yazarlar artık Türkçe telif ve tercüme etmelerine hiç bir gerekçe göstermemeye başlamışlardır. Bu tavrın sonucu olarak Türkçe telif ve tercüme etmek doğal bir davranış halini almıştır. Devlet'in bizzat organize ettiği bu hareketin yarattığı psikolojik hava daha sonraki yenileşme döneminde Türkçe telif ve tercüme hareketleri için de verimli bir başlangıç oluşturmuştur. Gerçekten de, özellikle, modern mühendishanelerde ders veren ve Türkçe yazan ya da bu dönemde yaşamış olup da Türkçe telif eden medrese mensupları veya divân katipleri Şeker-zâde Feyzullah Sermed (öl. 1787), Çinâri İsmail Efendi (öl. 1790), Gelenbevi İsmail Efendi (öl. 1790), İbrahim Kâmi b. Ali (1794'de sağ), Hüseyin Rıfki Tamâni (öl. 1817) ve özellikle İshak Hoca (öl. 1836) gibi bilgin ve yazarlar artık Türkçe eser telif ve tercüme etmeyi 'doğal' kabul ederek yazıyor ve çeviri yapıyorlardı.

5. Kısaca, bilimlerdeki Türkçe eser telif ve tercüme hareketi Osmanlı sivil ve askerî devlet bürokrasinin yerleşmesi ve karmaşık hale gelmesine paralel bir şekilde artmıştır. Bu açıdan Türkçe'yi taşıyan unsurun sivil ve askerî bürokrasi olduğu rahatlıkla söylenebilir. Nitekim XIX. yüzyılda başlayan yenileşme hareketinde Mustafa Reşid Paşa ile Ahmet Cevdet Paşa'nın dil faaliyetleri bürokrasinin Türkçe'nin kaderinde ne kadar belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır. Kanımızca bu durum bugün için de geçerliliğini sürdürmektedir. Çünkü askerî ve sivil bürokrasinin temerküz ettiği, yoğunlaştığı 'başkent' kendisini yani dilini buyurur¹²⁹.

129 Bu çalışma esnasında değişik konularda yardımlarını gördüğüm İsmail Kara, çeşitli metinleri temin etmemde ellerinden geleni esirgemeyen değerli bilim adamları Muhammet Yelten, Mustafa Özkan, Musa Duman ve Hayati Develi ile bazı konuları konuşma imkanı bulduğum Kemal Yavuz'a müteşekkirim.